

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ

BASLAWÍSH TÁLIM KAFEDRASÍ

QOL JAZBA HUQÍQÍNDA

Qadirbergenova Aysulu Albertovna

“Qaraqalpaqstanda jańa modernizaciya etilgen baslawısh tálım standartı hám
baǵdarlamaların qollanıw”

5 A 111701 “Baslawısh tálım” qánigeligi boyınsha magistrlik bilim dárejesin
jaqlaw ushın orınlanǵan

DISSERTACIYA

Ilimiy basshı:

Qaraqalpaqstanda xizmet
kórsetken ilim ǵayratkeri
filologiya ilimleriniń
doktorı **M.K.Ayımbetov**

Nókis- 2017

Mazmunı

Jumıstıń ulıwma sıpatlaması.....	
Mashqalanıń aktualıǵı.....	
Izertlewdiń maqseti hám waziypaları	
Izertlewdiń obiyekti hám predmeti.....	
Izertlewdiń jańalıǵı.....	
Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám qollanılıwı.....	
Dissertaciyanıń dúzilisi hám quramı.....	
Orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri.....	
Nátiyje hám usınıslardıń ulıwmalastırılǵan kórinisi.....	
I-BAB.....	
Baslawısh bilimlendiriwde modernizaciyalangan oqıw standartları menen baǵdarlamaları.....	
Dáslepki eskertiwler.....	
1.1. Baslawısh klaslarda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı paydalanıw máseleleri.....	
1.2. Baslawısh klaslardaǵı oqıtıw dáwirinde júzege keliwshi qıyınshılıqlardı saplastırıw jolları.....	
1.3. Baslawısh klaslarda oqıtıw sabaǵın oqıtıw.....	
1.4. Baslawısh bilimlendiriwdiń oqıw processin jetilistiriwdiń bazi bir máseleleri.....	
1.5. Álipbe dáwirindegi sawatlandırıw.....	
1.6. Jańa standart hám oqıw baǵdarlamaları tiykarında oqıtıwdiń metodikalıq tiykarları.....	
1.7. Oqıw processinde kórgizbeli qurallardı paydalanıw máseleleri.....	
II-BAB.....	
Baslawısh bilimlendiriwde zamanagóy standart tiykarında oqıtıw.....	
Dáslepki eskertiwler.....	
2.1. Oqıtıwdiń tárbiyalıq xarakterin kóteriw.....	

- 2.2. Baslawısh bilimlendiriwde ádebiy shıǵarmalardı oqıtıw.....
- 2.3. Oqıwshılardı durıs oqıwǵa úyretiw.....
- 2.4.1 Tez oqıw.....
- 2.4.2. Tásirli oqıw.....
- 2.5. Úzliksiz bilimlendiriwde integraciyalasqan oqıw baǵdarlamalarınan paydalanıw.....
- 2.6. Oqıw sabaqlarında oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwdıń didaktikalıq tiykarları.....
- 2.7. Baslawısh klass oqıwshıların ózbetinshe hám logikalıq pikirlewge, tez juwaplılıqqa hám tapqırılıqqa úyretiwde didaktik oýınlardıń ornı.....
- 2.8. Baslawısh klass oqıtıwshılarına oqıw sabaǵınan bir saatlıq islenbe.....
- 2.9. Balalar oýını hám onıń tárbiyalıq áhmiyeti.....

III-BAB.....

Modernizaciyalanǵan baslawısh bilimlendiriwde ana tili hám oqıw pánlerin oqıtıwdıń áhmiyetli máseleleri.....

Dáslepki eskertiwler.....

- 3.1. Ádebiy shıǵarmalardı oqıtıwdıń bazı bir máseleleri.....
 - 3.2. Qaraqalpaq tili baǵdarlamalarınıń oqıw processindegi ornı.....
 - 3.3. Qaraqalpaq tilinde bilim, uqıplıq hám kónligiw arasındaqı baylanıs.....
 - 3.4. Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń stragiyalıq baǵdarı.....
 - 3.5. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń izertlew usılları.....
 - 3.6. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń til ilimi menen baylanısı.....
 - 3.7. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń pedagogika hám psixologiya pánleri menen baylanısı.....
 - 3.8. Eksperiment nátiyjeleri hám olardıń analizleri.....
- Juwmaqlaw.....
- Paydalanǵan ádebiyatlar dizimi.....

Jumistıń ulıwma sıpatlaması

Mashqalanıń aktuallıǵı

Baslawısh bilim beriw basqıshında jas óspirimlerdiń bilim alıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqları, intasi qáliplesip atırǵan dáwirge sáykes keledi. Usıǵan baylanıslı baslawısh bilimlendiriw standartların anıq belgilew menen bir qatarda olardıń baǵdarlamaların dizip barıw bilimlendiriw tarawınıń aktual máseleleriniń biri bolip qalmaқта.

Izertlewdiń maqseti hám waziypaları.

Xalıq bilimlendiriw tarawında túpkilikli ózgerisler ámelge asırılıp atırǵan bir waqıtta, jetiliskeń áwladtı tárbiyalaw máselesi ayrıqsha orında turadı. Ásirese bilimlendiriw tarawında jańa oqıtıw texnologiyaların engiziw ayrıqsha orın iyeleydi. Sonlıqtan da pánlerdi oqıtıwda jańa modernizaciya etilgen baǵdarlamalardı qollanıw zárúr. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde ana tili hám oqıw pánlerin oqıtıw boyınsha jańa modernizaciya etilgen standart oqıw baǵdarlamaların qollanıw oqıwshılardıń bilim, kónlikpe, uqıplılıqlardı iyelewinde úlken járdem etedi.

Sol sebepli Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı baslawısh bilimlendiriw tarawındaǵı oqıw standartları menen baǵdarlamalarınıń endiriliw nátiyjeliklerin hár tárepleme sıpatlap beriw dissertaciya jumısınıń tiykarǵı maqseti menen waziypalam óz ishine aladı.

Izertlewdiń obiekti hám predmeti.

Kadrlardı tayarlawdıń milliy dástúri, bilimlendiriw haqqındaǵı nızam, mámleketlik standartlar oqıw baǵdarlamaları izertlewdiń obiekti hám predmetin óz ishine aladı.

Izertlewdiń jańalıǵı.

Ana tili tálimi balalardıń esitiw, kóriw, seziw, oylaw qábiletlerin keńeytiwge, olarda erkin pikirlew alıw, basqalardıń pikirin ańlawǵa óz pikirlerin

awız-eki hám jazba ráwishte erkin bayan ete alıwǵa hám de jámiyet aǵzaları menen erkin qatnasta bola alatuǵın kónlikpe hám bilimlerin rawajlandırıwǵa xizmet qıladı. Bul orında ana tili tálimine oqıw pání emes, bálkim pútin dizimin ulıwmalastırıwshı tálim standartı kórsetkishleri balanıń pikirin sawatlı logikalıq oylawǵa, izleniwge, esapqa alǵan jaǵdayda bayan ete alıwǵa úyretiw kóz qarasınan belgilenedi. Baslanǵısh tálim basqıshında oqıwshılardıń ana tili tálimi tarawı boyınsha tayarlıq dárejesine qoyılatuǵın minimal talaplardıń standart ólshemlerine anıqlıqardı kiritiw izertlewdiń jańalıǵın óz ishine aladı.

Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám qollanılıwı.

Qaraqalpaqstanda jańa modernizaciya etilgen baslawısh bilimlendiriw standartlarınıń ámeldegi oqıw processinde qollanılıw jaǵdaylarınıń nátiyjeliklerin úzliksiz anıqlaw hám olarǵa anıqlıqlardı kiritiw arqalı ana tili pániniń standartları jetilistirilip barıladı. Jetilistirilgen standartlar arqalı oqıw baǵdarlamaları dúziledi, áyne usınday zaman talaplarına juwap beriwshi baǵdarlamalar tiykarında jańa áwlad sabaqlıqlarınıń jaratılıwları dissertaciyanıń izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti menen oqıw processindegi qollanılıwların tiykarın quraydı.

Dissertaciyanıń dúzilisi hám quramı.

Dissertaciyanıń dúzilisi tiykarınan alǵanda kirisiw ornındaǵı jumıstıń ulıwma sıpatlaması, úsh bab, juwmaqlaw menen paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri.

Ana tili sabaqlıqlarınıń jańa áwladın jaratıw boyınsha usınıslar kompleksin dúziw orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjelerin quraydı.

Nátiyje hám usınıslardıń ulıwmalastırılǵan kórinisi.

Dáwir talaplarına juwap beriwshi jańa áwladtaǵı sabaqlıqlardı jaratıw hám onı mudamı jetilistirip barıw bilimlendiriw turmısınıń kún tártibindegi áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp qalmaқта. Bunday túrdegi talaplardı ámelge asırıw ushın birinshi gezekte jańasha modernizaciya etilgen baslawısh bilimlendiriw standartlarınıń oqıw processindegi islew mexanizmlerin hár tárepleme jaǵdayın úyrenip, onı jetilistirip barıwlarımız maqsetke muwapıq bolıp esaplanadı. Qalaberse jańa áwlad sabaqların jaratıw jolında zamanagóy pedagogikalıq texnologiyaları menen bir qatarda ámelge asırıp barıw zárúr. Bunday túrdegi sabaqlıqlardıń bárshe temalarında zamanagóy pedagogikalıq texnologiyaların erkin paydalanıw múmkinshiliklerine qolaylı shárt sharayatlardı jaratılıp barıwların yadnan shıǵarmawımız kerek.

I-BAB

Baslawish bilimlendiriwde modernizaciyalangan oqıw standartları menen baǵdarlamaları.

1.0. Dáslepki eskertiwler.

Házirgi waqıtta bilimlendiriw tarawında integreciyalaw máselesi aktual máselelerden sanaladı. Óytkeni xalıq bilimlendiriw tarawın integreciyalaw kúndelikli waziypaǵa aylanbaqta. Rawajlangan mámleketlerde bul másele óz sheshimin tappaqta. Sol sebepli biziń elimizde de integreciyalaw processı ótkerilmekte.

Batis Evropa hám Rossiya mámleketlerinde integreciyalawdıń ilimiy pedagogikalıq tiykarları islenip shıǵılǵan. Biziń aldımızda turǵan waziypalardan biri bul bilimlendiriw sistemasın integreciyalaw.

1. Oqıw sistemasındaǵı integreciyalaw. Mektep-akademiyalıq licey, kolledj-universitet, institut, islep-shıǵarıw orayları, islep-shıǵarıw birlespeleri, ilimiy islep shıǵarıw h.t.b.
2. Pánlerdi integreciyalaw. Bul ayırım uqsas pánlerdi integreciyalaw bolıp tabıladı.
3. Klaslar boyınsha integreciyalawá
4. Tábiyǵiy pánlerdi integreciyalaw.
5. Negizgi pánlerdi integreciyalaw.

Álbette integreciyalawdıń ózi bul bir pútin jaǵdayǵa keltiriw bolıp tabıladı. Oqıwshılarǵa predmetler boyınsha barlıq qolaylıqlardı tuwdırıw bolıp tabıladı. Solay eken, biz oqıwshılarǵa dúnya júzlik bilimler alıwǵa imkaniyat jaratıwımız kerek. Olarda jańa pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında bilim, kónlikpe, uqıplılıqlardı qalıplestiriwimiz kerek.

1.1. Baslawish klaslarda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı paydalanıw máseleleri.

Baslawısh klaslarda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı kiritiw jolında bir qatar ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Atap aytqanda,

1. Baslawısh klasta úyreniletuǵın til qubılıslarınıń ótiliwge tiyisli tarawın úyreniwge qolaylılıǵı menen úylesimliliǵı yamasa oqıtıwdıń principi menen metodtıń sáykes keliwlerin esapqa alıwlarımız zárúr boladı.
2. Didaktikalıq principiardıń kún talabına sáykes keliwi.
3. Klasta oqıytuǵın balardıń múmkinshiligine (jası, psixologiyalıq ózgesheliklerine, tayarlıǵına, bilimine, klass ózgesheliklerine) sáykes keliwshiligi.
4. Qollanıwǵa tiyisli metodtıń obiyektivligi (bilimine, klass ózgesheliklerine) sáykes keliwshiligi.
5. Muǵallimniń óziniń múmkinshiligine (tájriybesine, teoriyalıq, ámeliy tayarlıǵına, jeke ózgesheligine qolaylılıǵı. Jáne de oqıtıwdıń barısında metodtıń qollanıwdıń barısında muǵallimniń aldına hár qıylı kútpegen jaǵdaylar ushrasıp qalıwı (ótilgen tema ústinde soraw juwap ótkeriw barısında oqıwshılardıń tayarlanıp kelmegenligi anıqlanadı)).

Sonıń nátiyjesinde, bul jaǵdaydı paydalanıw ushın qolaylap kelgen gúrriń metodi qollanıwǵa bolmay qaladı da, al endi túsindiriw metodi menen islesip ketiwge tuwra keledi. Máselen, muǵallim geypara sózlerdiń is-háreketti bildirip keletuǵın dáslepkerine kim? ne? ekinshilerine qanday, úshinshilerine ne isledi? degen sorawlar qoyılatuǵının mánilik tárepi menen sorawlarına dıqqat bóledi.

1.2. Baslawısh klaslardagı oqıtıw dáwirinde júzege keliwshi qıyınshılıqlardı saplastırıw jolları.

Oqıtıw dáwirinde hár qanday qıyınshılıqlardı óz ishine aladı. Ásirese baslawısh klaslarda:

Hárip tanıw.

Buwın-sóz jasaw.

Sózlerden gáp dúziw.

Sózlerdi irkilmesten júritip oqıw.

Mazmunlı sóylewin til baylıgın ósiriw.

Sawatlı jazıw.

Kórkemlep oqıw.

Mine, bul islerdi jeke asırıw ushın biz ustazlarǵa berilgen 45 minutlıq sabaq waqtı azlıq ótetuǵınlıǵı belgili. Baslawısh klass muǵallimi balaǵa jeterli dárejede dáwir talabına say bilimlerdi jetkeriw ushın túrli is usılların oylap, izlenip, úyrenip barıwı tiyis.

Ullı pedagog V.A. Suxomlinskiy “klastan tıs jumıslar bolmaǵanda sabaqlıqlardı oqıw, qurı yadlap alıwǵa aylanǵan bolar edi”- dep kórsetedi. Házirgi kúnde sabaqtıń hár túrli formaları menen bilim sırları úyrenilmekte. Mısalı: Oyin forması, jarıs forması, soraw-juwaplar, sayaxat sabaqlar balanıń aqıllılıq dárejesi, oy-sanası, oyın oynaw yáki óz kózi menen kórip muǵallimniń analizlep beriwı arqalı ósip rawajlanadı. Mısalı: - Kásipke baylanıslı oyunlar, oynatsań oqıwshınıń ózin qorshaǵan ortalıqtan súyetuǵın kásibiniń ónerin keleshekte iyelew isenimin oyatıw múmkin.

Klastan tıs jumıslardı shólkemlestiriw muǵallimniń óz betinshe kóp, tereń izleniwshilikti talap etedi. Dáwir talabına say klastan tıs jumıslardı sheber shólkemlestiriw arqalı hár bir muǵallım tájriybe toplawı sózsiz. Bul mashqala kóbirek respublikamız rayonlarında hám awıllıq mekteplerde jiyi gezlesedi.

Klastan tıs sabaqtan bos waqıtlarında:

Balalar shayırlarınıń toplamları tiykarında ertegilik shólkemlestiriw.

(S.Abbazov, X.Saparov, T.Seytjanov) yáki J.Aymurzaevtiń “Qaraqalpaqstan” qosıǵın kórkemlep oqıwdı úyreniw. Mazmunın óz tili, túsiniǵi menen sóylep beriw hám t.b.

Hár túrli temalarǵa baylanıslı X.Seytovtiń “Altın gúz” qosıǵın tásirli oqıp, mazmunın sóylep beriw. Ne ushın bul máwsim “Altın gúz” dep ataladı?

Gúzdegi tábiyatta bolatuǵın ózgerisler haqqında túsinikti anıqlaw. Tábiyatqa ana jerge súyiwshiligin arttırıw.

Kitap-biziń dostımız.

Qaraqalpaq xalq erteklerinen saxna kórinislerinen shólkemlestiriw.

Naqıl-maqallardıń bir sózi belgilenip jasırın haldaǵı dawamın aytıp, tolıqtırıp jarısıw.

Basqa da balalardıń oy-órisin rawajlandırıwǵa baylanıslı házirgi kúnde bala psixologiyasına say sabaq materiallarına baylanıslı oynılar shólkemlestiriw jańa tema túsiniǵin keńnen qollanıwına tiykar boladı.

Bul taraw boyınsha respublika bilimlendiriw hám aǵartıwshılıq xızmetkerleri bir qansha jumıslar islemekte. Solardıń biri oqıwshılardıń bilim tekseriwdegi test, reyting usıllarınan qollanıw bul oynılar oqıwshını ózinshe oylanıwǵa testke tayarlanıwǵa járdemlesedi.

Bilim tiykarı- baslawısh ta deydi xalqımız. Usı bahalı pikirdi basshılıqqa ala otırıp keleshek jaslardı bilimli itibarlı, ádep-ikramlı, óz Watanın súyiwshi keleshegimizdi mánili ráwishte dawam etetuǵın insanlardı tárbiyalaw kerek. Oqıtıwshı sabaq processinde oqıwshı menen demokratiyalıq qatnasta bolıwı lazım. Bunda oqıwshı menen múnásibetler óz-ara doslıq, xúrmet-izzet tiykarında ámelge asırılıp otırıladı. Qatnasıqtıń bul- túri házirgi zaman talaplarına tolıq juwap beredi. Bulardıń barlıǵı biziń jámiyetimizdiń erkin-demokratiyalıq halda qurılıwına óziniń járdemin tiygizedi.

Baslawısh klaslarda oqıw sabaǵın oqıtıw.

Baslawısh oqıtıwda oqıw sabaǵı áhmiyetli orın tutadı. Sebebi, oqıwshılardıń mekteptegi oqıw dáwirinde hámme pánlerden oydaǵıday bolıp úlgeriwi, sabaqqa qızıǵıwshılıǵı, bilim óz betinshe izlenip jetilistiriwge umtıwshılıǵı, kitaptı durıs paydalana biliwi- olardıń baslawısh dáwirde oqıw sabaǵında qanday bilim, kónlikpe hám uqıplılıqtı iyelegenligine tolıq baylanıslı. Al, bul kóplegen jaǵdayda baslawısh klasta oqıw sabaǵınıń qanday dárejede alıp barılǵanına baylanıslı boladı.

Kitap oqıwshılardıǵa bilim hám tárbiya beriwde úlken orındı iyeleydi. Ilimiy kópshilik maqalalar, ádebiy shıǵarmalar oqıwshılardıǵa tábiyat, adamlardıń turmısı, hár túrli ellerdiń dástúrleri, sociyallıq dizimdegi ayırmashılıqlar haqqında belgili dárejede bilim payda etiw menen birge, olardı jámiyetlik

qarım-qatnas nızamı hám tábiyat qubılısları tuwralı túsiniq, ómirdi durıs bahalay biliwge úyretedi. Olarǵa jámiyetlik ómirdegi qáliplesken minez-qulq qádeleriniń gózzallıǵın sáwlelendirip, ózlerinde eń jaqsı ádep-ikramlı háreketlerdi hám jámiyetlik ideyalardı qáliplestiriwge járdem etedi.

Kitaplar oqıwshılarǵa ómirdiń hár túrli tárepini ashadı. Olar jaqsılıq hám ádillik ideyaları ushın gúresken batır adamlardıń hadal hám qaharmanlıq háreketlerin jırlaydı, pidákerli miynetiniń gózzallıq qásiyetin sáwlelendiredi, zulımlıq hám zorlıqqa qarsı gúres haqqında aytadı. Joqarı ideyalı ádebiy shıǵarmalar oqıwshılardıń aqıl-oyına hám sezimine tásir ete otırıp, oǵan ómir hám jámiyetlik qatnasıq sırların ashıp olarda miynet súyiwshiligin qáliplestirip, olardıń dóretiwshilik kúshin oyatadı. Ádebiy shıǵarmalar oqıwshılarda estetikalıq zawıqlanıw payda etedi, ómirde gózzallıqtı kóriw hám túsiniw, olardıń quwanış sezimin oyatadı, ana tiliniń kórkemligi menen tanıstıradı. Oqıwshıda ana tiline bolǵan múnásibet, onı ózlestiriwge qızıǵıwshılıq oyanadı.

1.4. Baslawısh bilimlendiriwdiń oqıw processin jetilistiriwdiń bazi bir máseleleri.

Oqıwshılarda oqıwdiń dáslepki kónlikpesi oqıwǵa qızıǵıwshılıǵı, oqıǵanda tuwrı túsiniw, qabıllap hám bahalay biliw uqıplılıǵın baslawısh klastaǵı oqıw sabaǵında muǵallimniń maqsetli izbe-izlik penen jobalı túrde alıp barǵan isi nátiyjesinde rawajlanadı hám qáliplesedi. Usıǵan baylanıslı oqıwshılardıń kitaptı súyiwshiligi tárbiyalanadı.

Baslawısh klass oqıwshıları oqıw sabaǵında ótilgen materiallar arqalı shańaraq hám mektep ómiri, kúndelikli kórip hám gezlestirip júrgen hádiyseler hám háreketler haqqındaǵı óz túsiniqlerin keńeytiw menen birge xalqımızdıń ullı hám tatıw shańaraqındaǵı doslıqtı, pidákerli miynet nátiyjeliligini sezinedi, dúnya júzindegi jańalıq hám ózgerislerdi biledi. Klasta oqıw sabaǵı barısında oqıwshılarda jámlestirilgen bilim olardı dúnyaǵa tuwrı kóz-qaras hóm qatnas qáliplestiriwge hám estetikalıq sezim tárbiyalawǵa járdem beredi.

Muğallim sabaq barısında ótiletuğın shıǵarmanıń janrı, túri, onıń bilimlilik hám tárbiyalıq hárakterin, oqıw sabaǵınıń ózine tán ayrıqshalıǵın belgileydi. Sabaqtıń tiykarǵı tiplerin anıqlaydı. Bul islerdiń hámmeside sabaqtıń bilimlilik hám tárbiyalıq áhmiyetin kúsheytıwdiń nátiyjeli jolların hám usılların tabıwǵa, klastaǵı oqıw sabaǵında oqıwshılardıń izlenip biliwge umtılıwshılıq háreketin basqarıwdıń tásirli hám paydalı jolların izlewge hám olardıń mektep turmısına endiriwge qaratıladı.

Oqıw eki túrli xızmet atqaradı: bilim beriw hám tárbiyalıq. Oqıwdı tárbiyadan bólip alıp qaraw múmkin emes. Sebebi, “Tárbiyalıq tásir – oqıtıwdıń turaqlı joldası oqıtıwdıń bárhama tárbiyalıq xaraterge iye ekenliginen onıń hámme jaǵdaylarda da obiyektiv túrde oqıwshılardıǵa tásir jasaytuǵınlıǵınan ańlanadı. Oqıtıwdıń ideyalıq baǵıtı berilip atırǵan biliminiń hám oqıw isleriniń barısı menen belgilenedi”.

Bilimlendiriwdiń integrativ kursı kórgizbeli tálim sisteması bolıp, integrativ bilimlerde tereńlestiriw hám keńeytiw tiykarında kórgizbeli sheberlikti payda etiw sırların úyrenedi.

Kórgizbeli tálim sisteması hár túrli tipler, formalar, usıllar, obiyektler tiykarında qurılǵan. Integracion kurstıń maqset hám wazıypaları tábiyǵiy –ilimiy tálim sistemasında xarakterlenedi. Integraciya kursı waqıttıń kólemine qaray ámelge asırıladı.

Baslawısh klaslarda integracion kurstıń maqseti tómendegishe, tábiyat hám jámiyet nızamlarına jeke múnásibetti qalıplestiriw, didaktikalıq sistemada kórgizbeli jantasıwǵa alıp keliwshi metodlar hám usıllar, evristikalıq sáwbetler, ekskursiyalar, dóretiwshilik isler, diktant jazıw h.t.b.

Oqıtıwdıń integrativ kursı basqa pánler menen óz-ara baylanısı bar. Filosofiya, logika, psixologiya, pedagogika, miynet tárbiyası h.t.b.

Ózbekstan Respublikası birinshi prezidenti Í.A.Karimovtıń baslamasi menen qabıl etilgen “Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması”na, “Bilimlendiriw haqqında”ǵı Nızamǵa hám Mámleketlik til haqqındaǵı Nızamǵa muwapıq Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında ózbek tili menen birge

mámleketlik til bolıp esaplangan qaraqalpaq tiliniń ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde oqıtılıwı siyasiy-jámıyetlik, tárbıyalıq jaǵınan úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, hár bir xalıqtıń, millettiń basqalardan ayırmashılıǵı, milliy ózgeshelikleriniń baslı belgisi – onıń ana tili boladı. Ana tilin oqıtıw arqalı jas áwladtıń óz xalqınıń tiline, milliy dástúrlerine, úrp-ádetine, tariyxıy ótmishine, ruwxıy, mádeniy materiallıq baylıqlarına izzet-húrmeti artıp, Ana-Watanın súyiw basqa milletlerdiń tilin qádirlaw, xalıqlar doslıǵına sadıqlıq tuyǵıları jetilisedi.

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde (1-9 –klaslar, akademiyalıq licey, kolledjler) ana tilin oqıtıwdıń mámleketlik bilimlendiriw standartına dúnya júzi talabı dárejesinde oqıwshılardıń iyelewi tiyis bilim muǵdarı hám soǵan sáykes oqıwshılardıń bilimin bahalaw ólshemi belgilengen. Qaraqalpaq tilin tiyanaqlı túrde úyreniw hám tolıq ózlestiriw basqa pánlerdi ózlestiriwdiń, dúnya júzilik talap dárejesindegi bilimdi tereń iyelewdiń tiykarı bolıp tabıladı. Sonlıqtan, qaraqalpaq tili pániniń mazmunı, onıń baslı maqseti, waziypası óziniń shaqqan milliy negizine sáykes aqıl oyı jetilisen, óziniń oy-pikirin basqalardı durıs, ayqın túrde awızsha hám jazba túrde jetkere alatuǵın, sóylew mádeniyattiń, jazba sawatlılıqtı, jetik meńgergen, dóretiwshilik uqıppa iye salamat insandı tayarlap shıǵarıwdan ibarat. Bul dáwir aǵımına sáykes jámıyet, mámleket zárúrliklerin orınlaw talabına baylanıslı.

Qaraqalpaqstan Respublikası “Mámleketlik til” haqqında Nızamınıń (jańa redakciyası)1-statıyasına muwapıq qaraqalpaq hám ózbek tilleri Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp tabıladı. Usı nızamınıń 2 hám 6- statıyası tiykarında respublikada jasaytuǵın milletlerdiń, xalıqlardıń óz ana tilin paydalanıwına, oqıw tilin tańlawına erkinlikler berilip, mámleketlik til menen birge zárúrligi menen múmkinshiligine qaray ayırım basqa tillerde ulıwma, arnawlı orta hám joqarı bilim alıwına múmkinshilikler tuwdırıladı.

Respublikamızdıń ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde qaraqalpaq, ózbek, orıs, qazaq, túrkmen tillerinde oqıwlar alıp barıladı. Oqıwlar qaraqalpaq tilinde alıp barılatuǵın mekteplerde mámleketlik til sıpatında ózbek tiliniń

oqıtılıwı sıyaqlı oqıwlar ózbek tilinde alıp barılatuǵın mekteplerde mámleketlik til sıpatında qaraqalpaq tili oqıtıladı. Oqıwlar orıs, qazaq, túrkmen tillerinde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq, ózbek tilleri mámleketlik til sıpatında oqıtılıp, buǵan oqıw baǵdarlamasına muwapıq háptesine 2 saattan jıl boyına 70 oqıw saati ajratılǵan.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin ayırım pán sıpatında oqıtıwdaǵı baslı maqset mektep oqıwshılarınıń alǵan bilimin, kónlikpelerin kúndelikli turmısta qollana alıwın, adamlar menen qatnas jasay alıwın, yaǵnıy olardıń qaraqalpaqsha sóylew mádeniyatın, awızsha hám jazba sawatlılıǵın támiynlewden ibarat. Buniń negizin mámlekettiń, jámiyettiń talabına sáykes dúzilgen qaraqalpaq tili pánin oqıtıw koncepciyası, bilimlendiriw standartı, oqıw baǵdarlaması, sabaqlıqlar oqıw qollanbaları, metodikalıq usınıslar quraydı. Qaraqalpaq tilinen sapal bilim beriw oqıtıwdıń dúnya júzilik bilim standartı talabına sáykesligine, jańa pedagogikalıq texnologiyanı qollanıwına hár bir basqıshqa tiyisli oqıw materiallarınıń izbe-izlik penen tolıq ótiliwine hám olardıń mazmunları arasındaǵı baylanıstıń támiynleniwine, oqıwshılardıń alǵan biliminiń, kónlikpeleriniń, uqıbınıń belgilengen ólshem menen ádil bahalanıwına zárúrli boladı.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerge arnap dúzilgen qaraqalpaq tiliniń oqıw baǵdarlamasına názer awdarsaq qaraqalpaq til biliminiń barlıq tarawları: qaraqalpaq tiliniń shıǵısı, ósip rawajlanıwı hám onıń jámiyetlik turmıstaǵı qatnas quralı sıpatındaǵı áhmiyeti, ses hám hárip, orfografiya hám orfoepiya, leksikologiya, sóz shaqapları, gáp hám gáp aǵzaları, uslubiyat hám onıń túrleri qamtılǵan. Sonday-aq jazba jumıslar, test sınaqların, oqıwshılardıń tilin ósiriwge qaratılǵan hár túrli shınıǵıwlar, dóretiwshilik jumısların ótkeriwge, ótilgen materiallardı tákirarlawǵa arnawlı oqıw saatları berilgen.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “2004-2009-jıllarda mektep bilimlendiriwin rawajlandırıwdıń Mámleketlik ulıwma milliy baǵdarlaması tuwralı” pármanında barlıq oqıw pánleri baǵdarlamalarınıń mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıqlıǵı, bilim hám tárbiya beriwdiń kadrlar

tayarlaw milliy baǵdarlaması, talalarına juwap beriwi, oqıtıw barısı, onıń mazmunı, kólemi, usılları oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın, intasına arttı oqıw pánleri materiallarınıń mazmunlar aralıq izbe-izliginiń hám úzliksizliginiń támiynleniwine, pánler arasındaǵı baylanıstıń bolıwına, oqıw materiallarınıń ápiwayılıqtan qospalılıqqa qalıplesiwine ayrıqsha dıqqat awdarılǵan.

Gózlengen maqsetke erisiw óz-ózinen bola qoymaydı, bunıń ózine tán usılı, ózgeshelikke iye jolları bar, bunıń negizin dúnya júzilik pedagogika iliminiń talapları, respublikamızdıń xalıq bilimlendiriw tarawındaǵı toplanǵan aldınǵı tájriybeler, oqıtıwda jańa pedagogikalıq texnologiyanı qollanıwdıń usılları quraydı.

Oqıwshılardıǵa ana tilinen sapalı bilim beriw jámiyetlik talapqa baylanıslı oy-pikirler, usınıslar tiykarında dúzilgen oqıw baǵdarlamasına sáykeslengen sabaqlıqlar hám basqa da oqıw qollanbaları menen támiynleniwine, hár bir basqıshqa tiyisli oqıw materiallarınıń izbe-izlik penen tolıq ótiliwine barlıq oqıw dawamında oqıwshılardıń alǵan bilimi muǵdarınıń kónlikpeleriniń, uqıbınıń belgilengen ólshem menen durıs bahalanıwına zárúrli boladı. Usı mashaqatlı, biraq ádiwli wazıypanı iske asırıw bárinen beter múǵallimniń tereń bilimine, sheberligine baylanıslı boladı. Muǵallım oqıw bashqıshlarınıń barlıq dawamında tiyisli oqıw materialların, til biliminiń tarawların, grammatikalıq qaǵıydaların, anıqlamaların jalıqpastan tolıq túsindirip, oqıwshılardıń bilimin belgilengen ólshem tiykarında durıs bahalawı lazım.

Oqıwshılardıń alǵan bilimin, kónlikpelerin, dóretiwshilik uqıbın bahalaw ushın baqlawlardıń kúndelikli, sherek, oqıw jılı aqırındaǵı juwmaqlawshı túrleri qollanılıp, test sınaqları, jazba jumıslar turaqlı ótkerilip barılıwı tiyis.

Oqıwshılardıń sóylew mádeniyatın, jazba sawatlılıǵın asırıwǵa, dóretiwshilik uqıbın qalıplestiriwge, klastan tıs dóretiwshilik ilajlarınıń til biliminiń ayırım máselelerine arnalǵan jiynalıslardıń, soraw- juwap kesheleriniń, hár qıylı jarıslardıń jazıwshı, shayıw, alımlar menen ushrasıwlardıń tiygizetuǵın paydası júdá úlken.

Ana tili hám ádebiyat pániniń ayırım máselelerine arnalǵan jıynalıslar menen ushrasıwlarda bayanatlar menen shıǵıp sóylew, mektep diywalı gazetalarda, rayonlıq, qalalıq, respublikalıq gazetalarda maqalalar, gúrrińler, qosıqlarınıń járiyalanıwı oqıwshılardıń iyelegen bilim hám kónlikpeleriniń kúndelikli turmısta qollanıwınıń ayqın kórinisi bolıp tabıladı.

Ana tili mámleketlik bilimlendiriw standartı boyınsha oqıwshılardıǵa ana tilinen bilim beriw, alǵan bilimnin bahalaw tómendegi baǵdar boyınsha iske asırıladı:

Oqıw materiallarınıń mazmunları arasındaǵı ajratılmas baylanıstıń támiynleniwi.

Oqıw barısınıń ana tili biliminiń muǵdarına hám maqsetine muwapıqlıǵı.

Oqıwshılardıń ózlestirgen biliminiń, kónlikpeleriniń, mamanlıǵınıń belgilengen ólshemler tiykarında bahalanıwı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda úzliksizlikti támiynlew hár bir klasqa tiyisli oqıw materiallarınıń mazmunları arasındaǵı baylanıstıń izbe-izligi, sonday-aq, qaraqalpaq tili pániniń basqa pánler menen tıǵız baylanısın boldırıw arqalı ámelge asırıladı.

Oqıw materiallarınıń mazmunlarınıń aralıq baylanısı túrli boladı:

Joqarıdan tómenge qaray baylanısıw.

Tómennen joqarıǵa qaray baylanısıw.

Sabaqta ótilip atırǵan oqıw materiallarınıń burınǵı ótilgen material menen baylanısıwı arqalı joqarıdan tómenge qaray baylanısıwı payda boladı. Tómennen joqarıǵa qaray baylanısıwı ótilip atırǵan materialdıń bunnan keyin ótiletuǵın material menen baylanısıwı arqalı iske asırıladı.

Qaraqalpaq tili pánin oqıtıwdıǵı mazmunlar aralıq baylanıs eń áwele baslawısh bilim (1-4 klass) menen ulıwma orta bilim (5-9 klaslar) arasındaǵı baylanıstan kelip shıǵadı.

Qaraqalpaq tili páni boyınsha bilim beriw ádette málim bolǵanıday, 1-klastan baslanadı. Sawat ashıw yamasa álipbege tayarlaw dáwirinde oqıwshılardıǵa ses, hárıp, buwın, sóz, gáp tuwralı túsiniń beriledi.

1.5. Álipbe dáwirindegi sawatlandırıw.

Álipbe dáwirinde oqıwshılar dáslep háriplerdi tanıwǵa, jazıwǵa, oqıwǵa úyretiledi hám tili ósirilip barıladı. Bunı ámelge asırıw ushın seslerdi esitiw hám aytıw, háriplerdi jazıw arqalı buwın quraw, buwınnan sóz quraw, sózden gáp quraw hám jazıw gápti sóylewge aylandırıw, juwan, jińishke, tuyıq, ashıq, qamaw buwın tuwralı túsiniq alıw. Kespe háriplerden buwın, buwınnan sóz, sózden gáp qurastırıw hám olardı oqıw kónlikpelerin boldırıw ústinde tınımsız jumıs aparıladı.

Álipbeden sońǵı dáwirde qaraqalpaq tili pání arnawlı túrde ótilip, oqıwshılardıń jazıw hám oqıw kónlikpeleri jetilistirilip barıladı. Oqıwshılar háripti sózge, sózdi buwınǵa buwındı seslerge ayırıw hám olardı qayta qurastırıwdı úyrenedi. Fonetika durıs jazıw, til ósiriw tarawı boyınsha oqıwshılar ses, hárip, sóz hám gáp juwan hám jińishke dawıslı sesler, buwın ótkerme tuwralı dáslepki maǵlıwmat aladı hám óz betinshe shınıǵıwları orınlawı arqalı alǵan bilimni bekkemlep baradı.

Mine, kórip otırǵanıımızday, 1-klastaǵı oqıw dawamında álipbege tayarlıq dáwirindegi ses, buwın, sóz, gáp tuwralı túsiniqleriniń álipbe dáwirinde de dawam etilip, oqıwshılardıń oqıw kónlikpesiniń jetilisiwi, tiliniń, sóylewiniń ósiriliwi, álipbeden sońǵı dáwirinde arnawlı túrde ótilgen qaraqalpaq tili pání boyınsha ses, hárip, sóz, hám gáp seslerdiń túrleri, buwın, ótkerme tuwralı jańadan anıqlama berilip, burınǵı ótilgenlerdiń keń túrde tákirarlanıwı arqalı materiallarınıń mazmunları arasındaǵı baylanıstıń eki túriniń de támiynleniwi júzege keledi.

2-klasta qaraqalpaq tili pániniń oqıtılıwına arnalǵan dáslepki sabaqlarda 1-klasta ótilgen oqıw materialları tákirarlanıp, sonıń dawamı sıpatında ses hám hárip, túbir sóz hám qosımta, gáp hám onıń túrleri úyretilip, oqıwshılardıń durıs jazıwına hám tiliniń ósiriliwine ayırıqsha dıqqat awdarıladı.

3-klasta dawıssız seslerdiń jazılıwı, alfavit, sóz qurılısı dórendi túbir, túbirles sózler, sóz shaqapları, gáp hám baylanıslı sóylew, gáptiń bas aǵzaları temaları úyretiledi.

4-klasta jıl boyı ótiletuǵın oqıw materialları sóz shaqapları, birikken sózler, jup sózler, seplik qosımtaları, tirkewish hám dáneker, tuwra gáp temalarınan ibarat.

Qaraqalpaq tili páninen ajratılǵan oqıw materiallarınıń baslawısh klaslar boyınsha jaylastırılıwına qarap, olardıń mazmunları arasındǵı joqarıdan tómenge qaray baylanıswdıń da, joqarıǵa qaray baylanıswdıń da támiynlengenin anıqlaymız.

1.6. Jańa standart hám oqıw baǵdarlamaları tiykarında oqıtıwdıń metodikalıq tiykarları.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde qaraqalpaq tili pánin oqıtıwda mazmunlar aralıq izbe – izlikti hám úzliksizlikti támiynlew sabaqlardı jańa pedagogikalıq usılda ótiwge, oqıwshılardıń alǵan bilimin, kónlikpelerin reyting usılında bahalawǵa tikkeley baylanıslı boladı.

Jańa pedagogikalıq texnologiya iliminiń arnawlı jónelisi bolıp, oqıw tárbiya tarawında alda turǵan waziypalardı sheshiw, sońǵı juwmaqta tiykarǵı maqsetke, úlken nátiyjelerge erisiw, beriliwge tiyisli oqıw tárbiya jumısınıń sapasın arttırıw, onıń joqarı dárejesin támiynlewge kepillik beredi. Jańa pedagogikalıq texnologiya – bul-oqıw tárbiya jumısların shólkemlestiriwdiń usılları yáki aldǵa tutqan maqsetlerge erisiw jóneltirilgen muǵallimniń kúndelikli sabaq beriwdegi xızmetleriniń, sheberlikleriniń izbe – iz jıyındısı.

Texnologiya grekshe sóz bolıp «texnos- óner», «logos-úyreniw», degendi ańlatadı. Bılayınsha aytqanda, texnologiya sózi oyǵa alǵan isińdi, alǵa qoyǵan maqsetindi ámelge asırıwdıń usıl hám basqıshları, haqqındaǵı bilimler jıyındısı, islew, dóretiw dawamındaǵı sinap ózgerislerin ańlatadı.

Pedagogikalıq texnologiya túsiniǵin oqıtıw metodikasına qaraǵanda anaǵurlım keń. Oqıtıw metodikası sabaq dawamındaǵı muǵallım menen oqıwshılardıń óz-ara qatnası, birgeliktegi islesiw usılları. Al, pedagogikalıq

texnologiya bolsa belgili bir pándi oqıtıwdıń ilimiy jaqtan dálillengen metodınıń, qádeleriniń, usıllarınıń juwmaqlawshı jıyındısı.

Pedagogikalıq texnologiyanı oqıw processine engiziwdegi baslı maqset sapalı bilim hám tárbiya alǵan, ruwxıy baylıǵı mol, sana-sezimi rawajlangan, den-sawlıǵı mıqlı keleshek áwladqa iye bolıw.

Pedagogikalıq texnologiyanıń principi tómendegidey:

Inkorporaciya – hár túrli pánlerge tiyisli teoriyalardı, túsiniklerdi anıqlamalardı birlestiriw, jámlew arqalı jetkilikli túrde túsinik beriw, sol pándi oqıwshılardıń mengerip alıwına erisiw.

Sáykeslilik hár túrli oqıw orınlarındaǵı oqıtıw mazmunın, túrlerin, usılların qollanıw.

Dóretiwshilik – hár túrli oqıw orınlarındaǵı pedagoglardıń oqıtıw usılları, dóretiwshilik múmkinshilikleri.

Tábiyiylikti easpqa alıwshılıq insannıń genetikalıq shıǵısına hám sociallıq jaǵdaylarına názer awdarıp, hár bir oqıwshınıń ózgesheliklerin esapqa alıw.

Oqıw, tárbiya salasında bir-biri menen tutasıp ketken úsh birlik bar: bilim beriw, tárbiya beriw, rawajlandırıw. Usı úsh birlikte birdeyine barabar alıp barıwda modellesken pedagogikalıq texnologiya ózgeshelikleriniń biri- bilim beriwdiń mazmunın tártipke salıwdan ibarat bolıp, mámleketlik bilimlendiriw standartına say oqıwshınıń biliminiń, oy-órisiniń rawajlanıwına, tárbiyalıq jaqtan jetilisiwine sáykes model tańlap alınadı. Kútilgen nátiyjelerge erisiw ushın joqarıda kórsetilgen ilajlar izbe-iz ámelge asırıladı. Bul kóp basqıshlı oqıw elementi bolıp tabıladı.

Oqıw elementi óz quramına tómendegilerdi qamtiydi:

Oqıw elementi úyretiwge baylanıslı teoriyalıq túsinikler, xabarlar hám ámeliy jumıslar.

Oqıtıwǵa zárúr bolǵan materiallar, maǵlıwmatlar.

Identifikaciyalawdıń maqseti, yaǵniy oqıwshılardıń bilim alıwǵa bolǵan qushtarlıǵınıń maqseti.

Oqıw materialların hám oqıw sharayatların qadaǵalawshı qurallar bolıp barılǵan jazba jumıslar, oqıwshılar dóretiwshiligin asırıwǵa qaratılǵan awızsha ilajlar, test, maqset etalonı.

Modellesken pedagogikalıq texnologiya tómendegi basqışlardan turadı: Analitikalıq, konseptual, maqsetli, mazmunlı, kólem túrinde. Pedagogikalıq texnologiyanıń analitikalıq basqışında Kadrlar tayarlawdıń milliy modeli, mámleketlik bilimlendiriw standartı, oqıwshılardıń bilimin rawajlandırıwda bilimlendiriwdiń qalıplesken mazmunın, túrin tańlap alıw esapqa alınadı.

Konseptual basqışta oqıtıw konsepciyası, mámleketlik bilimlendiriw standartı, bilimlendiriwge tiyisli qádeler, oy-pikirler esapqa alınadı. Maqsetli basqışta mekteplerdiń, oqıw orınlarınıń uzaq múddetke mólsheri menen oqıw pánleriniń maqseti esapqa alınadı.

Mazmunlı basqışta oqıw pánlerin tańlaw formaları hám normaları anıqlanadı. Kólem (process) basqışta muǵallimniń waziypaları, oqıwshılardıń bilim alıwǵa bolǵan ıqlasın, qızıǵıwshılıǵın boldırıwǵa qaratılǵan oqıtıwdıń formaları, usılları anıqlanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, jańa pedagogikalıq texnologiyada muǵallim menen oqıwshı arasındaǵı arasındaǵı qatnası oqıwshılardıǵa bilim, tárbiya beriwdiń formaları, usılları, qádeleri jámlengen.

Respublikamızdıń qala, rayonlarınıń birqanshalarında xizmet saparında bolıp, mekteplerdegi qaraqalpaq tili hám ádebiyat pániniń oqıtılıwı jaǵdayları menen tanısıp shıqqanıwızda burınnan kiyatırǵan sabaq beriw úlgisinde, jańa pedagogikalıq texnologiya usılında da oqıtılıp otırǵanıwızdıń gúwası boldıq.

Oqıwshılardıń sóylew tilin rawajlandırıwda, tekst mazmunın konkret obrazlar arqalı qabıllawın janlandırıwda sabaq barısında kórsetiliwge tiyisli kórgizbeli qurallardıń áhmiyeti ulı. Oqıw sabaǵında kórgizbelilikti qollanıw oqıwshılardıń oqıǵanın tereń jáne tolıq qabıllawın, shıǵarma leksikasın túsiniwin jetilistiriw quralı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da kórgizbeli qural sóz benen baylanısta qollanıladı. Mısalı, klasta tábiyat lirikası qosıǵın ótiw aldınnan

muğallim oqıwshılardıń tóbiyattıń anaw yamasa mınaw qubılısı tuwralı qanday túsiniikke iye ekenligin anıqlaydı. Muğallim tábiyat kórinisin kórsetken súwretti ildiredi de, oqıwshılardıń onda ne súwretlengenligin qarap biliwdi tapsıradı. Ol óziniń sózi, berilgen sorawı arqalı oqıwshılardıń dıqqatın nege qaratıw kerekligine baǵdarlaydı. Olar súwretlerdi tábiyat qubılısına qarap, óziniń oyların aytadı. Bul jerde kórsetpelilik shákirtlerdiń túsiniǵın anıqlaw, materialdı tereń ózlestiriwdi iske asırıw quralına aylanıwı dárkár. Bunda oqıwshılardıń oylaw háreketin ańlatıw basımraq boladı. Al, klasta qanday da bolsın bir shıǵarmanı mtkende onıń avtorın portretin, kitapların solarǵa baylanıslı salınǵan súwretlerdi kórsetip, olar haqqında sóz etkende muğallimniń gápi, aktivligi tiykarǵı orındı iyeleydi. Oqıw sabaǵında qollanılatuǵın kórgizbeli qurallardıń túrleri júdá kóp. Mısalı, átiraptaǵı tábiyat qubılısların, bizdi qorshaǵan ortalıqtı tikkeley yamasa seyil etiw waqtında baqlaw, oqıwshılardıń jekke kolleksiya, gerbariy, túrinde jiynaǵan zatları, haywanlardıń jáne quslardıń kebi, modelli, maketler, kino, diafilmler, kórgizbeler, oqıw kitabındaǵı ádebiy shıǵarmalarǵa berilgen illyustiraciya (súwretler) ataqlı adamlardıń portretleri h.t.b.

1.7. Oqıw processinde kórgizbeli qurallardı paydalanıw máseleleri.

Metodistler kórgizbeli qurallardı mınaday toparǵa bóledi:

Tábiyǵiy kórgizbelilik quralları.

Súwretlew – illyustrativlik kórgizbelilik quralları.

Arnawlı kórgizbelilik quralları.

Tábiyǵiy kórgizbelilik qurallarına hár túrli turmıs zatları, obiyektleri, gerbariyar, minerallar kolleksiya, haywanlardıń, quslardıń kebi h.t.b. jatadı. Misalı, 2-klasta “Altın gúz” qosıǵın yamasa “Gúzde” maqalasın ótkende muğallim tábiyǵiy kórsetpelilikti paydalanıladı. Oqıwshılardıń alma, júzim, shabdal, júweri, salı, paxta hám hár túrli japıraqlardı kórsetedi. Túr-túsine, kólemine, qattı-jumsaqlıǵına, iyesine t.b. sapalarına oqıwshılardıń dıqqatın awdaradı, olardıń oy-pikrine baǵdar kórsetedi. Nátiyjede shákirtler gúzde japıraqlardıń sarǵayıp quwray baslaytuǵınlıǵı, pisken miywelerdiń, daqıllardıń,

qanday túrge kiretuǵınlıǵı, olardıń ózine tán qásiyetleri ózgeshelikleri haqqında ózleriniń túsiniǵın tereńletedi.

Muǵallım klasta kitap illyustraciyasını paydalanadı. Bul shıǵarma mazmunına oqıwshılardıń tereńrek túsinip, ondaǵı waqıya, personajlardıń háreketleriniń, óz-ara qatnasıǵınıń payda bolıw jaǵdayın anıqlawda áhmiyetli. Sebebi, kitap illyustraciyası shákirtlerge tekstegi tolıǵıraq ashılmaǵan geypara kórinisti, anıqlanbaǵan túsinikti sáwlelendiredi, personaj háreketleriniń tiykarın ashadı. Teksti biymálim qalǵan oydı jetilistiriwge járdem etedi. Gúrrinǵı ótiwde tekstke berilgen kitap illyustraciyasını paydalanıw arqalı muǵallım shákirtlerge personaj háreketiniń iske asıw tiykarın, átiraptaǵı kartınanı ashadı. Bul temanıń mazmunın tereńrek túsinip qabıllawǵa ótedi. Biraq ta muǵallım kitaptaǵı illyustraciya tekst mazmunına tıǵız baylanıslı bolǵanda ǵana olardıń túsiniǵın bekkemlep, keńeytiwge járdem beretuǵınlıǵın yaddan shıǵarmawı kerek. Sonıń menen birge shákirtler tekstti oqıp, tanısqannan keyin kitaptaǵı illyustrativlik materialdı baylanıslı is alıp barıwı lazım.

Muǵallım temaǵa baylanıslı kórgizbeni qollanıw isine úlken juwapkershilik penen qarawı dárkár. Ol súwretti tańlap alıp, mazmunın qalay etip ashıwı, oqıwshılardıǵa qanday tapsırma beriwı kerekligi tuwralı aldın ala oylanıp is alıp barıwı tiyis. Sabaq barısında kórgizbeni qollanıwda muǵallım tómendegi didaktikalıq principke súyenedi.

1. Súwret ótilip atırǵan tekst mazmunına sáykes bolıwı abzal. Egerde, ol shıǵarma mazmunına tuwrı kelmeytuǵın bolsa, onda kórgizbe oqıwshılardıń túsiniǵın keńeytiw ornına tekstke sáykes kelmeytuǵın nadurıs túsiniktiń qalıplesiwine alıp keliwi múmkin.
2. Sabaqta qollanılatuǵın kórgizbe júdá kishkene bolmawı kerek. Onda súwretlengendi oqıwshılar óz orınlarında otırıp-aq kóretuǵında bolıwı tiyis. Muǵallım sabaqta biziń jámiyetimizdiń ómirindegi qanday da bir waqıyanı, tábiyat kórinislerin, haywanatlar ómirin t.b. kórsetetuǵın “sen”, “karamatlı sóz”, “hadal dos”, (iyt haqqında) t.b. oqıw filmlerin paydalanıw kerek. Bular oqıtılatuǵın temanıń mazmunına sáykes, sol tekstti shákirtlerge tereńirek ashıw

ushın paydalanadı. Jaǵday jáne maqsetke qaray muǵallım oqıw filmlerin temanı klasta ótiw aldınan yamasa tekst penen oqıwshılar tanısқанınan keyinde kórsetiwge boladı. Bunı muǵallımniń ózi sheshedi.

Usınday etip oqıw sabaqların durıs shólkemlestirip, shákirtlerge bilim, tárbiya beriw h.t.b. waziypalardı is júzine asırıwda kórgizbeli qurallardı tańlap alıw, olardı orınlı paydalanıw úlken áhmiyetke iye.

II-BAB.

Baslawısh bilimlendiriwde zamanagóy standart tiykarında oqıtıw.

2.0. Dáslepki eskertiwler.

Bizín elimizde jańa jámiyetlik qatnasıqlardı bekkemlew, jámiyettiń jańa adamın tárbiyalaw máseleleri ayrıqsha orın aladı. Jańa adamdı qáliplestiriw turmıstıń ózi talap etken eń áhmiyetli mashqalanıń biri. Bul húrmetli hám qıyın waziypanı ózleriniń inabatlı isleri arqalı muǵallimler oydaǵıday ámelge asırıw jolların izlemekte. Olar jas óspirimlerdiń mektep esigin birinshi ashqan kúninen baslap-aq, oqıtıw menen tárbiya islerin tıǵız baylanıstırıp, birlikli túrde alıp baradı. Oqıwshılardıǵa dúnyanıń hár túrli sırların ashıp, olardıń tábiyat, jámiyetlik turmıs, adamlardıń miynetini haqqında dáslepki túsiniklerin qáliplestiredi. Jas óspirimlerdi bilimniń bay ǵaziynesin sanalı mengeriwge úyretiw menen birge, olardı óz háreketin ádep ikramlılıq tiykarda qura biletuǵın, óz bilimin hám kúsh jigerin jámiyet ómirin gózzallandıra túsiw ushın sanalı túrde jumsaytuǵın jámiyetimizdiń belsendi qurılısshısı bolıwǵa tárbiyalaydı. Usı waziypanı ámelge asırıwda, oqıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıp, olardıń dúnya tanıwınıń qáliplesip, bilim sheńberiniń keńeyiwinde mektepte ótiletuǵın hámme pánlerdiń, solardıń ishinde baslawısh mekteptegi oqıw sabaǵınıń da áhmiyeti kútá ullı.

2.1. Oqıtıwdıń tárbiyalıq xarakterin kóteriw.

Klastaǵı oqıw sabaǵında hámme oqıwshılardı bir waqıtta barlıǵı birdey bilimdi iyelep birdey kónlikpe hám uqıplılıqtı qáliplestiriwi múmkin emes, oqıwshılardıń hámмесiniń ómirde hár túrli jámiyetlik hám tábiyǵiy qubılıslardı kóz-qarası hám qatnasıǵıda birdey bolıp, birden payda bolmaydı. Ol kópshilik sharayatlarǵa (oqıwshınıń túsinigi, rawajlanıw dárejesi, ómirlik tájriybesi, balanıń basqalar menen bolǵan qatnasıǵı, jámiyetlik miynetke aralasıwı h.t.b.) baylanıslı hám ǵárezli qáliplesedi.

Oqıw sabaǵında kóplegen jaǵdayda muǵallimler oqıtıw islerin tek bir jaqlı alıp barıp, onı tek oqıwshıǵa bilim beriw tárepine qaratadı. Oqıtıw islerin tárbiyalıq xizmetine, ótilgen material arqalı oqıwshınıń ózinshelik pikiriniń kóz-

qarasın hám qatnasıǵın qalıplestiriwge dıqqat bólmeydi. Sonlıqtan házirgi waqıtta klastaǵı oqıw sabaǵın jetilistiriwge eń baslı maqsetlerdiń biri oqıtıwdıń tárbiyalı xarakterin kóteriwden ibarat.

Baslawısh mekteplerde klastaǵı oqıw sabaǵı ádebiy shıǵarmalardı hám basqa da materiallardı ótiw dáwirinde, olarda qaharmanlar háreketleriniń tásirliiligin hádiyse hám qubılıslardıń gózzallılıǵın durıs hám orınlı paydalanıp tómendegi maqsetlerdi ámelge asırıwdı gózleydi:

Oqıwshılardı jámiyetke hadal miynet etetuǵın ádep-ikramlı adam etip tárbiyalaw.

Óz eliniń sulıw tábiyatın bahalay biletuǵın hám sue biletuǵın, óz watanı, tuwǵan jeri ushın janın pidá etetuǵın patriot etip tárbiyalaw.

Baǵdarlama kóleminde ilimiy tiykarda bilim berip, oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq dástúrlerdi úyreniw kónlikpelerin qalıplestiriw.

Oqıwshılardıń oqıw kónlikpelerin hám uqıplılıǵın jetilistiriw.

Oqıwshılardıń aqıl- oyın, til baylıǵın rawajlandırıp, óz betinshe pikir júritiw.

Oqıwshılardıń minez-qulqın qalıplestiriw.

Oqıwshılardıń milliylik hám adamiyatzatlıq sezimin ósiriw.

Bul waziypalar oqıw sabaǵında joqarı ideyalı ádebiy shıǵarmalardı hám ilimiy maqalalardı ótiw processinde iske asadı. Oqıw sabaǵında ótilgen hár bir materialdi úlgeriw oqıwshınıń tekstti sanalı qabıllawın talap etedi. Al, material mazmunın oqıwshılardıń sanalı hám tereń emociyalı qabıllawı muǵallimniń olardıń ómir tájriybesi, baqlawları hám alǵan tásirlerine súenip alıp bargan isi arqalı, yaǵniy oqıwdı ómir menen baylanıstırıwı arqalı ámelge asadı.

Mısalı, oqıw sabaǵında tábiyat haqqındaǵı materialdi ótiw aldında, oqıwshılardı aynaladaǵı predmetlerdi hám tábiyat qubılısları baqlaw tapsırıladı. Al, ádebiy shıǵarma hám ilimiy maqalalar arqalı oqıwshılardı adamlardıń miyneti hám miynet etiw menen oqıtıwdı baylanıstırıw- oqıwdı shólkemlestiriwdiń tiykarı boladı. Sebebi bunday isler arqalı oqıwshıda payda bolǵan isenim, onıń oqıw sabaǵında alǵan biliminiń bekkem hám tereń bolıwına tásir etedi, oqıwshınıń izlenip biliwge umtılıwshılıǵın rawajlandıradı. Oqıtıw barısında atqarılatuǵın

gúllán is sisteması oqıwshınıń oqıw sabaǵında alǵan bilimın onıń tájriybesine tanıstırıw, olardı óz shańaraǵınıń miynet tájriybesi, shańaraq aǵzalarınıń miynetke kóz-qarası hám háreketi menen, oqıwshılardıń basqalardıń miynetin baqlawları nátiyjesinde qalıplestirgen túsinikleri menen baylanıstırıladı. Sóytip klastaǵı oqıw sabaǵı tárbiya hám bilim beriwdiń birigiwin ámelge asıradı.

2.2. Baslawısh bilimlendiriwde ádebiy shıǵarmalardı oqıtıw.

Oqıw sabaǵında qollanılatuǵın usıllar hár túrli. Biraq ta, oqıw sabaǵında ótiletuǵın ádebiyat shıǵarmalardıń janrın hám ózine tán ózgesheligin esapqa almay, gez kelgen usıllardı paydalana beriw tásirli hám nátiyjeli bola bermeydi.

Baǵdarlama boyınsha baslawısh klasta ótiletuǵın materialdıń túri kóp. oqıw sabaǵında tómengi klass oqıwshıları hár túrli gúrrińlerdiń, tımsallardıń, erteklerdiń, qosıqlardıń, jumbaqlardıń, naqıl-maqallardıń, ilimiy maqalalardıń hám t.b. mazmunı menen tanısadı. Biraq ta barlıq klaslarda usı materialdı qabıllaytuǵın oqıwshılardıń túsinik hám rawajlanıw dárejesi, kóz-qarası hám qatnasıǵı birdey bolmaydı. Sonlıqtan oqıw sabaǵında oqılatuǵın shıǵarmalardıń mazmunına, formasına hám xarakterine qarap hár klasta hár túrli usıllar qollanılıwı múmkin.

Keń taralǵan ilimiy maqalaladı ótiwde 1-klasta sabaq barısında maqalaǵa baylanıslı oqıw aldı gúrrińlesiwdi keń hám minnetli túrde iske asırıw kerek bolsa, 3-klasqa qaray maqalanıń kólemi, mazmunı hám oqıwshılardıń túsinik hám rawajlanıw dárejesine sáykes oqıw aldı gúrrińlesiw qısqa boladı. 1-klasta teksti muǵallım ózi oqıp, tásirli oqıw úlgisin kórsetetuǵın bolsa, 2-3-klaslarda maqalanıń dáslepki oqıwın qadaǵalap otıradı. Eger de maqala kólemlı bolsa, onı bólimlerge bólip gúrrińlesiw ótiledi de, al maqala qısqa bolsa, onı oqıp bolıwdan mazmunın azaytıwǵa da boladı.

Al, oqıw sabaǵında ádebiy shıǵarmalardı ótiwde, ilimiy keń taralǵan maqalalardı úyreniwde qollanılgan usıllardan basqasha is usılları paydalanıladı. Oqıw baǵdarlamasınıń hámme talabın jemisli orınlaw oqıwshılarda bekkem oqıw kónlikpesin qalıplestiriw tiykarında ámelge asadı. Sonlıqtan da “Álipbe” dáwirinen baslap-aq oqıwshılar dawıslap oqıwǵa úyretiledi. Dawıslap oqıw 2-

klasta keńnen paydalanadı. Sebebi dawıslap oqıw oqıwshılardıń oqıw kónlikpesin esapqa ala otırıp, olardı durıs oqıwǵa úyretiw múmkinshiligin payda etedi.

Dawıslap oqıw mekteptegi oqıtıw barısında áhmiyetli orın tutadı. Dawıslap oqıwdı ámelge asırmay turıp muǵallım oqıwshılardıń oqıw kónlikpesin rawajlandırıp, olardı durıs, tásirli oqıwǵa, sózlerdi anıq aytıwǵa úyrete almaydı. Sonıń menen birge, dawıslap oqıw 2-klass oqıwshılarınıń sanalı oqıwınıń eń áhmiyetli sharayatlarınıń biri.

Al, ayırım ádebiy shıǵarmalardıń (jumbaq, qosıq, tımsal, dialoglıq túrindegi shıǵarmalar) tolıq mazmunın qabıllaw tek tásirli oqıw arqalı ǵana orınlanadı. Bunday shıǵarma túrlerin tek dawıslap oqıw ǵana kerek. Dawıslap oqıw oqıwshılardıń sózlik qorın keńeytip, olardıń sóylew tilin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Biraq ta, bunnan 1-klass, 2-klass oqıwshılardıń ishten oqıwǵa úyretiwdiń keregi joq degen nadurıs túsinik payda bolmawı kerek.

1-klass oqıwshıları dawıslap oqıw kónlikpesin iyelegennen keyin, oqıwdıń ekinshi yarım jılınan olardı ishten oqıwǵa úyretiw baslanadı. Oqıwdıń bul túri dawıslap oqıw menen birgelikte baylanıslı alıp barıladı. Oqıwshılar dawıslap oqıw barısında qáliplestirgen kónlikpelerin kem-kemnen ishten oqıwda qollanıwǵa úyrene baslaydı.

1-klastıń ekinshi yarım jılınan baslap oqıwshılardıń dawıslap oqıwǵan shıǵarması ishten oqıwǵa da beriledi. Oqıwshılardan súwret temasına úzindiler, sorawǵa tekstten juwap tabıw, qaharmannıń sózin tawıp oqıw, belgili bir oydı kitap sózi menen dálillew hám taǵı basqa usaǵan onsha qıyın emes is túrlerin orınlaw talap etiledi. Bul oqıwshılardı berilgen tapsırmaǵa juwapkershilik penen qarap, tekstti oylanıp oqıwǵa úyretedi.

2-klasta oqıwshılardıń jańa materialdı ishten oqıw aldın ala júrgizilgen tayarlıq jumısınan keyin ǵana tapsırıladı. Bunda oqıwshılardıń sanalı oqıwın talap etiwshi tapsırmalar beriledi: tekstke yamasa úzindige súwret yamasa tema tabıw, shıǵarmalardı mayda bólimlerge bóliw hám olardı at qoyıw, teksten tapsırmaǵa juwap beretuǵın oydı tawıp oqıw, sol jerdi dápterge jazıw hám taǵı

basqa. Al, olardıń ishten oqıǵanın tuwrı túsingeni yamasa túsinbegeni muǵallım tárepinen berilgen soraw yamasa oqıwshılardıń sol shıǵarma mazmunın aytıp beriwi arqalı anıqlanadı.

3-klasta oqıwshılardıń shıǵarmanı ishten oqıwı áhmiyetli orın tutadı. Ishten oqıw jańa shıǵarma menen dáslepki tanısıw barısında oqıwshılardıǵa burınnan tanıs tekst boyınsha hár túrli tapsırmalardı orınlaw waqtında ámelge asadı.

Oqıwdıń bul eki túrinde de (dawıslap hám ishten oqıw) hámme oqıw talapları (durıs, tez, túsinip hám tásirli oqıw) orınlawı tiyis. Bul talaplar bir-biri menen birgelikte baylanıslı túrde ámelge asadı. Oqıwshı oqıǵanın sanalı túrde túsinip otırsa ǵana tekstti tásirli oqıwdı ámelge asıradı. Sebebi oqıwshı oqıǵanın túsinbese, tásirli oqıy almaydı, al durıs oqımasa tekst mazmunına tolıq túsinbeydi. Ádebiy shıǵarmanı tásirli oqıw arqalı oqıwshınıń sezimi, rawajlanadı. Tásirli oqıw oqıwshıǵa teksttegi waqıya tiykarın túsiniwge de járdem beredi. Sonıń menen birge muǵallımniń shıǵarmanı tásirli oqıwına eliklep, oqıwshı da tekstti tásirli oqıwǵa umtıladı. Sonlıqtan da oqıwshılardı tásirli oqıwǵa úyretiw oqıw sabaǵında kútá áhmiyetke iye.

2.3. Oqıwshılardı durıs oqıwǵa úyretiw.

Balanı durıs oqıwǵa úyretiw tiykarları onı dáslepki oqıwǵa hám jazıwǵa úyretiw waqtınan-aq baslanadı.

Durıs oqıwǵa jetisiw ushın muǵallım mınaday islerdi shólkemlestiriwi kerek: Hár bir qıyın jeke sózlerdi oqıwshılardıǵa háriplep oqıtıpay, buwınlap oqıwǵa úyretiw.

Qıyın sózlerdi buwıńǵa bóldirip oqıtıw oqıwshılardı sózlerdi buzıp, nadurıs aytıw kónlikpesiniń rawajlanıwınan saqlaydı. Sózdi durıs aytıwǵa úyretiw ushın muǵallım oqıwshıǵa sózdi buwıńǵa bóldirip oqıtqannan keyin sol sózdi qaytalap, birden tutas túrinde oqıwın talap etedi. Geyde sonday sózlerdi muǵallım taxtaǵa jazıp, oqıwshılardıǵa xor menen de oqıtqızıp, qıyın sózlerdiń durıs oqılıwın ámelge asırıladi. 1-klastan baslap kóp buwınlı bir neshe dawıssız

sesler qatarınan keletuǵın tanıs emes qıyın sózlerdi buwınlap oqıwǵa úyretiw usılı oqıwshılardı sózdi buzıp oqıwdan saqlandıırıw menen birge, durıs oqıwdıń payda bolıwına oqıw sapası ushın kúta áhmiyetli bolǵan oqıwǵa dıqqat qoyıwdıń qalıplesiwine járdem beredi. Al, oqıw kónlikpesiniń jetilisiwi sol tekstti taǵı da qaytalap oqıtıw arqalı ámelge asadı. Ózinshe tanıs bolǵan tekstti qaytadan oqıw barısında, oqıwshı bir sózdi oqıp atırıp, kózi menen bunnan sóńǵı sózdi tayarlap turadı. Bunday etip oqıw arqalı oqıwshı tekstti bir tegis teń oqıw kónlikpesin rawajlandıradı. Sonlıqtan da tekstti bir neshe ret oqıtıw oqıwshılardıń oqıw uqıplılıǵın payda etiwde kúta áhmiyetli.

Nadurıs ayılǵan sózlerdi oqıwshılardıń ózlerine dúzettiriw. Bul ushın oqıwshılardı joldasınıń oqıwın baqlap otırıwǵa úyretiw gerek. Bunday jaǵdayda oqıwshılar tekstti durısıraaq oqıp, shıǵarma mazmunın tolıqıraq, sózlerdi buzbay aytıwǵa ádetlene baslaydı. Sózlerdiń buzılıp nadurıs oqılıwı oqıwshınıń ózi oqıp atırǵan tema mazmunın tuwrı túsiniwinde qıyınlatadı. Al, oqıwshılardıń joldasınıń tekstti oqıwın dıqqat penen baqlap otırıwı- oqıwdaǵı jiberilgen qátelерdiń oqıwshınıń ádetine aylanıwdan saqlaydı. Oqıwshılar joldasınıń tekstti oqıw jaǵdayında jiberген qátesin seziwden muǵallimniń ruxsatı menen qáteni dúzetiw gerek. Nadurıs oqılǵan sózdi oqıwshı anıq hám ashıq, hámmege túsinikli etip aytıp, oqıwshılarǵa sol sózdiń ádebiy tilde durıs oqılıw úlgisin kórsetiwi tiyis.

Oqıwshılardı kitap oqıwǵa shınıqtırıp ádetlendiriw. Bul ushın muǵallim tárepinen sabaq jaǵdayında alıp barılatuǵın isler túri kóp:

Kespe álipbe menen islesiw. 1-klasta qıyın sózlerdi muǵallim tekstti oqımastan burın buwınǵa bólip oqıydı, analizleydi, kespe háriplerden sol sózdi dúzettirip, onı xor menen yamasa jeke oqıwshılarǵa sózdi birgelikli teń oqıw úlgisin kórsetedi.

Sózge analiz jasatıp, onı taxtaǵa buwınlap jazdıırıw menen birge sol sózdi bir neshe ret oqıwı arqalı qıyın sózlerdi durıs aytıwǵa úyretedi.

v) Plakatqa jazılǵan qıyın sózlerdi dáslep buwıńǵa bólip, soń ózdi tolıq tutas túrinde oqıwǵa úyretiw arqalı oqıwshılardı tekst sózlerin durıs oqıwǵa shınıqtıradı.

g) Kartochkaniń járdemi menen jeke oqıwshılardı tekstti durıs oqıwǵa shınıqtırıw. Kartochkada hár bir jeke oqıwshınıń oqıw uqıplılıǵına qaray qısqa, qızıqlı hám áhmiyetli gúrriń, qosıq, ertekler beriledi. Bunday kartochkalar óz tartımlılıǵı menen oqıwshılardı qızıqtırıp, olardıń oqıwǵa bolǵan zeyinin rawajlandiriw ushın járdem etedi.

4. Jańiltpashlardı aytqızıp oqıwshılardı durıs oqıwǵa úyretiw. Jańiltpash oqıwshılardıń sózlerdi tuwrı hám anıq aytıwın qáliplestiriwde kútá úlken áhmiyetke iye.

Jańiltpash dáslep oqıladı, soń oqıw tempi tezletiledi. Jańiltpashtı oqıwshılardıǵa xor menen oqıtıwǵa da hán jeke oqıwshılardıǵa oqıtıwǵada paydalı. Oqıwshılardıń sózdi anıq hám durıs aytıw kónlikpesin qáliplestiriw ushın jańiltpashtı qattı dawıslap hám jay áste oqıwǵa úetiwde kútá paydalı.

5. Kórsetkish tayaqtı qollanıw. Bul ásirese dıqqatı turaqsız yamasa kóziniń kemshiligi bar oqıwshılar ushın paydalı. Kórsetkish tayaqsha oqıwshıǵa kitap betiniń qaysı jerinde dıqqat awdarıw kerekligine baǵıt beriw menen birge sózdi durıs oqıp qabıllawın jeńilletedi.

Muǵallım oqıwshılardı sózlerdi durıs oqıwǵa úyretiwde hámme waqıtta orfoepiya qaǵıydasin basshılıqqa ala otırıp is alıp baradı. Ol oqıwshılardıǵa jańa sózlerdi taqtaǵa jazıp, olardıń mánisin túsindiriw menen birge, olardıń qalay ayılıp hám qalayınsha jazılatuǵınlıǵın eskertip otıradı. Sóytip, oqıwshılardı sózlerdi durıs oqıw hám jazıwǵa úyretedi.

Oqıwshılar tárepinen jiberilgen qátelerdi onıń sıpatına qaray eki topardıǵa bóliwge boladı:

a) Qáte oqılıwı nátiyjesinde sózdiń mánisin burmalawshı qáteler.

b) Sózdiń birden ayılıwı arqalı, qabıllawın qiyinlatatuǵın qáteler.

Oqıwshı tárepinen sózdi oqıw barısında jiberilgen qátelerdiń sıpatına qaray muǵallım háreket etedi. Eger de jiberilgen qáteler sózdiń mánisin buzıp, tekst

mazmunın durıs túsiniwge irkinish jasaytuǵın bolsa sol sózdi dárriw dúzetip, durıs oqılıw normasın kórsetiwi kerek. Al sózdiń qabıllawın qıyınlatatuǵın yamasa oqıw tempiniń páseńlewine alıp keletuǵın qáte sózlerdi muǵallım oqıwshıǵa qaytadan oqıtıw arqalı da sol sózdi durıs aytıwǵa úyretedi. Ayırım jaǵdaylarda muǵallım oqıwshınıń jibergen qátesin oqıwshılardıń ózleriniń kórsetip, dúzetiwin de talap etiwi kerek. Bul oqıwshılardıń tekstti dıqqatlı baqlap, durıs oqılıwın qadaǵalap otırıwın rawajlandırıwda kútá áhmiyetli.

Ayırım muǵallımler tekstti oqıw barısında jiberilgen qátelerdi oqıwshı tapsırmanı tolıq oqıp bolǵannan keyin dúzetiw kerek deydi. Biziń oyımızsha bunday pikir tolıq dálilsizlew.

Sebebi usınday qaytalanıp turǵan qáte oqıwshınıń ádetine aylanıwı múmkin. Óz waqtında dúzetilmegen qáte oqıwshınıń sol sózdi óziniń nadurıs oqıǵanına isenim payda etpeydi. Bul oqıwshınıń sózlerdi durıs oqıwǵa intalanıwına unamsız tásir jasawı itimal. Sonlıqtan da hár bir jiberilgen qáteni óz waqtında tezirek dúzetip, oqıwshıda sonıń durıslıǵına isenim payda ete otırıp, oqıwshınıń sózlerdi durıs oqıw kónlikpesin rawajlandırıw kútá paydalı.

Túsiniw oqıw. Sanalı túsiniw oqıw bul oqıwshınıń oqıǵan tekst mazmunın tolıq, anıq hám tereń túsiniwin ámelge asıradı. Bul tekstegi hár bir sózdiń hám gáptiń mazmunın túsiniwdi, tekstegi ayırım gáplerdiń yamasa úzindilerdiń óz-ara baylanısın biliwdi, tekstegi tiykarǵı oydı ańlawdı hám tekst mazmunına óz kóz-qarasın bildiriwdi, teksttiń hár bir bólimin logikalıq hám psixologiyalıq baylanıstırıwdı talap etedi. Sonlıqtan da oqıwshılarda tekstti sanalı túsiniw oqıw kónlikpesin rawajlandırıw kútá áhmiyetli.

Sanalı túsiniw oqıw oqıwshılardıń dıqqatın shıǵarmanıń ideyalıq mazmunına qaratadı. Oqıw barısında oqıwshılarda hár túrli psixologiyalıq sezip tolqıwları, bastan keshiriwler, túsiniw hám súwretler payda boladı. Sanalı túsiniw oqıwǵa úyretiwdi oqıwshınıń dáslep sózlerdi durıs oqıwdı úyrengen waqtınan baslap balalardıǵa jeńil, ózleriniń túsiniwine qolaylı, qısqa hám qızıqlı tekstlerdi oqıtıwdan baslaw kerek. Oqıwshılardıń shıǵarma mazmunın tereń túsiniwin ámelge asıratuǵın tiykarǵı isler túri tómendegilerden ibarat:

Oqıwshılar tekst mazmunın qabıllawǵa psixologiyalıq tayarlaw, sózlik jumısı, shıǵarmanı oqıw, oqıwshılardıń dáslepki túsiniq, qabıllawın anıqlaw, qaytalap oqıw, oqılǵan shıǵarma mazmunı boyınsha joba dúziw, tekst mazmunınan túsingenin aytqızıw, oqılǵanına baylanıslı dóretiwshilik isler ótkeriw, juwmaqlawshı gúrrinlesiw ótkeriw. Biraq ta bul is túrleriniń hámмесin hár bir oqıw sabaǵında izbe-iz orınlawdıń zárúrligi shamalı. Sabaq barısında ótilgen shıǵarma túrine baylanıslı islenetuǵın jumıstıń izbe-izliginiń saqlanbawı, ayırım is túrleriniń shıǵarmanı oqıwǵa tayarlaw, joba dúziw, dóretiwshilik isler ótkeriw hám t.b. keregi bolmawı da múmkin.

Tez oqıw. Oqıw metodikasında tez oqıwdı payda etiwge arnalǵan arnawlı usıllar joq. Tez oqıw kónlikpesi hámме waqıtta sanalı túsiniq, durıs hám tásirli oqıw menen birgelikte alıp barıladı. Sonlıqtan da K.D.Ushinskiy aytqanınday: “Oqıw tezligi túsiniw tezligine baylanıslı kerek”. Sebebi, tez oqıw oqıwshınıń shıǵarmanı sanalı túrde túsiniq oqıp, tekst mazmunın tereń qabıllawı menen tıǵız baylanıslı bolıwı menen birge, oqıw oqıwshınıń sabaqta hám úyde hár túrli shıǵarmalardı oqıp shınıǵıwı arqalı ósip rawajlanadı.

Hár bir oqıwshıda onıń minez-qulqına qaray oqıw tempi hár túrli bolıwı múmkin. Baslawısh klass oqıwshılarında oqıw tezligi olardıń jeke ayırıqshalıǵına ǵárezli rawajlanıwı tiyis. Tekstti asıǵıp oqıytuǵın oqıwshınıń oqıw tezligin bir qalıpte oqıw tezligine aylandırıw ushın is atqarıw kerek, yaǵniy oqıw tezligin oqıwshınıń awızsha sóylew tezligi dárejesine jetistiriwdi qalıplestiriw ushın háreket etiw lazım. Solay bolsa da buǵan jetisiwde oqıwshınıń tekstti tásirli oqıw hám shıǵarma mazmunın tolıq jáne de tereń túsiniwi menen birgelikte ámelge asırıw maqset etiledi.

Tez oqıw oqıwshıda tez oqıw kónlikpesiniń rawajlanıwı arqalı qalıplesewi. Sonlıqtan da oqıwshını sabaqta hám úyde hár túrli shıǵarmalardı oqıwǵa shınıqtırıw kerek. Oqıwshı hár túrli shıǵarmalardı kóp oqılǵan sayın onıń oqıw kónlikpesi rawajlana túsewi de tekstti tez oqıw kónlikpesin qalıplestiriw ushın muǵallım mınaday is túrlerin alıp barsa boladı:

Oqıw processinde oqıwshını ózin talapqa sáykes durıs uslay biliwge úyretiw, tekstti oqıw waqtında kóz benen kitap arasındaǵı belgili qashıqlıqtı durıs saqlap oqıwdı qalıplestiriw kúnbe-kún hár bir oqıw sabaǵında tekstt dawıslap oqıwdı sólkemlesiriw. Sabaq barısında muǵallimniń shaqırıwı boyınsha bir oqıwshı tekstti dawamlap oqıydı da, basqa oqıwshılar ishten oqıp onıń oqıwın baqlap otıradı hám jiberilgen qátelerdi dúzetedı. Usınday jol menen bir tekstti bir neshe oqıwshı gezeklesip dawıslap oqıydı. Geyde hár bir oqıwshı dawıslap oqıw ushın hár túrli tekstti beriwge de boladı.

1-klastıń ekinshi yarım jılınan baslap muǵallim oqıwshılardı oqıp atırǵan sózinen keyingi sózdi qolı menen belgiley otırıp kózi menen sol sózdi oqıwǵa tayarlap otırıwǵa úyretiwı tiyis. Sebebi oqıwshı bir sózdi oqıp otırıp kózi menen bir emes bir neshe sózlerdi qamtıy otırıp olardı oqıwǵa tayarlaw kónlikpesin iyelegen de ǵana ol tez oqıw uqıplılıǵın rawajlandıradı.

2.4.1 Tez oqıw.

Tez oqıw oqıwshılardıń sóylew tiliniń rawajlanıwına da baylanıslı. Sonlıqtanda muǵallim oqıwshılardı dawıslı hám dawıssız seslerdi durıs hám anıq aytıwǵa shınıqtırıwı kerek. Ol ushın muǵallimniń jańıtpashlardı sabaqta kóbirek paydalanıwı oqıwshılardıń sóylew tilindegi kemshiliklerdi saplastırıp da úlken járdem beredi. Oqıwshılarda tez oqıwdı rawajlandırıw ushın tekstti qaytalap oqıwdı ámelge asırıw kútá paydalı. Belgili rus metodistleri bul ushın 1-klasta sózlerdiń qaytalanıwı kóbirek gezlesetuǵın erteklerdi sabaq jaǵdayında jıyı oqıwdı usınıs etedi. Qaytalap oqıw ushın ertekler menen bir qatarda oqıwshılardıǵa mazmunı jeńil hám qızıqlı, tekstti tanıs shıǵarmalardı da sabaq jaǵdayında keńnen paydalanıp otırıp kerek. Sebebi ózine burınnan mazmunı túsiniikli hám tanıs tekstti oqıǵanda oqıwshı óziniń sózlerdi durıs oqıytuǵınına úlken isenim payda etedi, ózin oqıw jaǵdayında erkin tutadı hám shıǵarmanı tez oqıwdı ámelge asıradı.

Tez oqıw kónlikpesin payda etiwde muǵallimniń bergen sorawına oqıwshılardıń tekstten izlep tawıp oqıp beriwge úyreniwi de járdem etedi. Bunday is jaǵdayında oqıwshı aldı menen teksttiń kerekli jerin ishten oqıp alıp, soń dawıslap oqıydı.

Klastan tıs oqıwdı sapalı shólkemlestiriw. Sebebi oqıwshı hár túrli shıǵarmalardı kóbirek oqıǵan sayın onıń tez oqıw kónlikpesi de rawajlana beredi. Sonlıqtan da, muǵallım oqıwshılardıń sabaq jaǵdayında oqıwı menen sheklenbesten, oqıwshılardıń klasta tıs oqıwına úlken dıqqat bóliwi tiyis.

Oqıwshılarda tez oqıw kónlikpesin qáliplestiriwde muǵallimniń qadaǵalawı úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da muǵallım sabaq jaǵdayında oqıwshılardıń tekstti ishten oqıwǵa tapsırıp, hár bir oqıwshınıń sol tapsırmanı qansha waqıtta oqıp shıqqanlıǵın baqlawı kerek. Tez oqıw tiykarı oqıwshınıń tekst mazmunı sanalı durıs túsiniwine baylanıslı bolǵanlıqtan, muǵallım oqıwshınıń shıǵarma mazmunın qabıllawın soraw arqalı anıqlawı tiyis. Bunda oqıwshınıń tekstti tez oqıwı menen tekst mazmunın durıs túsiniwini arasındaǵı baylanıstıń sıpatları sáwlelenedi. Bunday qadaǵalaw oqıwshılardıń klastan tıs oqıwı waqtında júrgiziliwi tiyis.

2.4.2. Tásirli oqıw.

Tásirli oqıw. Tásirli oqıw-bul oqıwdıń eń áhmiyetli túri. Tásirli oqıw oqıwshınıń oqıǵan shıǵarma boyınsha túsinigin tereńletiwde, oqıwshınıń oyın hám qıyalın rawajlandırıwda, onıń estetikalıq sezimin tárbiyalawda úlken orın tutadı. Ol oqıwshılardıń dawıs intonaciyası arqalı avtordıń, oyın kórsetiwge, teksttegi tiykarǵı oydı logikalıq pát arqalı durıs taba biliwge, shıǵarma qaharmanınıń psixikasın sóz tempi arqalı ashıp kórsetiwge úyretedi.

Baslawısh klass baǵdarlaması oqıwshılardıń tásirli oqıwdıń eń dáslepki usılların irkilis belgilerin durıs dawıs tolqını menen bere biliwdi, shıǵarma qaharmanınıń hám háreketine qaray dawıstı tásirli oqıy biliwdi úyreniwini talap etedi.

Shıǵarmada waqıya hám hádiyselerdi qaharman háreketlerin emociyalı qabıllawdıń áhmiyetli sharayatlarınıń biri oqıwshınıń qıyalında payda bola baslaǵan súwret hám túsinikti onıń jeke tájireybesi menen baylanıstırıw. Sonlıqtan da muǵallım sabaq jaǵdayında qanday shıǵarmanı ótse de, temadaǵı kórsetilgen waqıyanı, sáwlelengen súwretti oqıwshınıń haqıyqat ómir kórinisi menen salıstıra biliwi arqalı qabıllawına erisiwi, onı balanıń jeke túsinigi menen baylanıstırıwı, onıń dúnya tanıwın keńeytiwi kerek. Máselen, oqıwshılardı tábiyat qubılısları súwretlengen qosıqlardaǵı hár bir máwsimniń ózine tán tábiyǵiy súwretleri (gúzdıń kewilsiz súwreti, qıstıń boranlı súwreti, báhárdegi tınımsız jawın, jazdıń ıssı kórinisi) oqıwshıǵa “gózzal” kórinedi. Sebebi, qosıqta olar durıs, anıq, haqıyqatlıq túrinde súwretlenedi hám oqıwshını usı sáwlelendiriw arqalı oqıwshınıń ózine tán túsinigine baylanıslı payda bolǵan súwretler onıń oyın túsinigin rawajlandırıwı arqalı ózine tartıp, belgili bir sezimdi qalıplestiredi.

Sonlıqtan da, tásirli oqıwdıń oqıwshılardıń ádebiy shıǵarmanı súyiwshiligi rawajlandırıwdaǵı áhmiyetin joqarı bahalap, belgili ilimpaz-pedagog M.A.Rıbnikova: “Tásirli oqıw – bul ádebiyatqa konkret, kórsetpeli úyretiwdiń birinshi hám tiykarǵı forması” , - dep kórsetedi.

Tásirli oqıw –b ul ádebiy kórkem shıǵarmanıń sınıǵırlaǵan til aynalıwı. Shıǵarmanı tásirli oqıw – bul shıǵarmada jazıwshınıń oyına sáykes berilgen ideya hám sezimdi awızsha túrde durıs, anıq bere biliw quralın tabıw.

Tásirli oqıw arqalı oqıwshılar ádebiy shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın ańlaydı, ádebiy personajdıń ruwxiy dúnyasına túsinedi, onıń psixikasın biledi. Oqıw processinde oqıwshı shıǵarmanıń mazmunın tásirli oqıw arqalı qabıllaydı. Tásirli oqıw tınlawshıǵa kórkem sóz kúshi arqalı tásir etip, onıń haqıyqat sezimin oyatıp, tásirleiw payda etedi hám usı arqalı olarda gúnalını jek óriw hám jazalaw, hálsizdi ayaw hám qorǵaw sezimleri rawajlanadı, ádebiy shıǵarmadaǵı waqıya mazmunın tolıq qabıl etedi hám t.b.

Oqıwshılardı tásirli oqıwǵa úyretiwde muǵallımniń úlgili oqıwı úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge hár túrli texnikalıq qurallardı (radio,

televizor, magnitafon hám t.b.) sabaq barısında keńnen paydalanıp, oqıwshılardıǵa tásirli oqıw úlginin kórsetiwde oqıwshılarda tásirli oqıwǵa degen qızıǵıwshılıqtı payda etedi. Ulıwma alǵanda oqıwshılardıń tásirli oqıw kónlikpesi sabaq waqtında muǵallimniń tınımsız isi arqalı qalıpleseı. Muǵallim ádebiy shıǵarmanı tásirli oqıǵan sayın oqıwshılar shıǵarma mazmunın tolıǵıraq qabıllaydı, tereńrek tásirlenedi hám oqıǵan tekst boyınsha sanalı tallaw júrgizedi.

Tásirli oqıwdı ámelge asırıw da tómendegi talaplardı orınlaw kerek:

Irkilis belgileriniń durıs qollanıw uqıplılıǵınıń rawajlanıwı. 1-klastan baslap-aq oqıwshılar noqat qoyılǵan jerde uzaǵıraq irkilis jasap, dawıstı páseytiwdi, útirde dawıstı kóterip azǵantay irkilis jasap oqıwdı, gáptiń keynindegi irkilis belgelerine qarap soraw yamasa úndew belgisine irkiliwdi úyrenedi. Oqıwshı irkilis belginin gáp mazmunı menen baylanıstırıw kónlikpesin iyelewi tiyis. Dawıs tolqının tuwrı qollanıw. Tásirli oqıwda dawıs tolqınınıń áhmiyeti kúta ullı. Bul avtordıń tańlawın, shadlanıwın, qorqıwın, tınıshsızlanıwın, jek kóriwshiligin hám t.b. ashadı.

Oqıwshılardı tásirli oqıwǵa úyretiwdiń eń áhmiyetli usıllarınıń biri – muǵallimniń óziniń oqıwı. Muǵallim 1-2-klass oqıwshılarına hár bir shıǵarmanı óziniń oqıwı arqalı oqıwshılardı tásirli oqıwǵa qızıqtıradı. Bunnan bárháma shıǵarmanı muǵallimniń ózi ǵana oqıp beriwı kerek degen juwmaq shıqqawı kerek. Mazmunı jeńil, túsinikli, qısqa shıǵarmalardı muǵallim 2-klass oqıwshılarınıń ózlerine de oqıtıwı tiyis.

Teksttegi rollerge bólip oqıwǵa úyretiw. Oqıwshılar rolge bólip oqıw waqtında hár bir ádebiy qaharmannıń ózine tán tábiyiy minezin ashatuǵın janlı intonaciyanı ámelge asıradı. Bul tásirli oqıw uqıplılıǵın payda etiwge járdem etedi.

Dawıslap oqıwǵa tayarlanıw ushın dáslepki shıǵarmanı ishten oqıp shıǵıw.

Oqıwshını taxta aldına shaqırıp oqıtıw. Oqıwdıń bul usılı oqıwshınıń óz ornında turıp tekstti oqıwınan paydalı. Sebebi taxtaǵa shıǵarılǵan oqıwshı óziniń oqıwınıń hámme klass oqıwshılarına arnalatuǵınlıǵın bileı. Sonlıqtanda ol

tekstti oqıwǵa úlken juwapkershilik penen qarap, shıǵarma mazmunın jaqsıraq oqıwǵa umtıladı. Bul oqıwshıdan hár bir sózdi aytıwda tereń oylanıp, sanalı hám tásirli oqıwın talap etedi.

Tásirli oqıwǵa tayarlıq jumısın mudamı júrgiziw. Bul sabaqtıń barlıq barısında mınaday is túri xarakterinde alıp barıladı: a) avtordıń oyın tolıq túsiniwge járdem etetuǵın juwmaqlawshı gúrriń, b) oqıwshılardıń qosıqlardı sanalı qabıllawına járdem beretuǵınday joba dúziw, v) shıǵarmadaǵı oy hám sezimdi tereńrek qabıllawdı ámelge asırıw ushın oqıw waqtında shıǵarma tiliniń tásirli quralları ústinde islesiw.

2.5. Úzliksiz bilimlendiriwde integraciyalasqan oqıw baǵdarlamalarınan paydalanıw.

Qaraqalpaq tili páninen ajratılǵan oqıw materiallarınıń baslawısh klasslar boyınsha jaylastırılıwına qarap, olardıń mazmunları arasındaqı joqarıdan tómenge qaray baylanıswdıń da, tómenнен joqarıǵa qaray baylanıswınıń da támiynlengenin anıqlaymız.

Nátıyjede tórt jıl boyına qaraqalpaq tili páni boyınsha bilim alǵan 4-klastıń oqıwshıları oqıw jılı aqırında 1-minutta 80-90 sózdi oqıw, 10 minutta 2-3-betlik tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriw, 5-6 gápten ibarat tekst mazmunın dóretiw imkaniyatına iye boladı. Sonday-aq olar 75-80 sózden ibarat diktant tekstin unamlı bahalarǵa jaza alıwı kónlikpesinde qolǵa kirkizedi.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerdiń 5-klasınan baslap arnawlı oqıw baǵdarlamasına muwapıq qaraqalpaq tili páni izbe-izlik penen keńeytilgen mazmunda ótile baslaydı.

Oqıw jılınıń basındaǵı dáslepki eki sabaq adalardıń qarım-qatnas quralı bolǵan til, onıń jámiyette tutqan ornı hám mımleketlik til Nızamı tuwralı túsiniw beriwge arnaladı. Sonnan keyin 15 saatlıq oqıw sabaǵında baslawısh klaslarda ótilgen oqıw materiallarınıń tákirarlanıwı arqalı baslawısh bilim menen ulıwma orta bilim arasındaqı baylanıs kelip shıǵadı.

Til tuwralı ulıwma maǵlıwmat temasın ótiw arqalı adamlardıń qatnas quralı retinde tildiń jámiyettegi ornı, onıń payda bolıwınan baslap rawajlanıw basqıshları, tillerdiń túri, toparı, túyreleri tuwralı maǵlıwmat beriledi. Mámleketlik til nızamı tuwralı tema boyınsha oqıwshılar qaraqalpaq tiliniń ózbek tili menen bir qatar mámleketlik til ekenligine, onıń áhmiyetine túsiniw, ana tiline bolǵan ıqlası, qızıǵıwshılıǵı artadı.

Fonetikanı oqıw arqalı oqıwshılar ses penen xarıpti ajıratıp, sózlerdi durıs aytıwǵa hám jazıwǵa úyrenedi. Leksikanı ótiwge baylanıslı oqıwshılar jıllar, ásirler dawamında toplanǵan tilimizdiń sózlik baylıǵı menen tanısıp, kerekli jerinde olardan sóylewge, jazıwǵa paydalanıw múmkinshiligine iye boladı. Usı tarawda sózlerdiń awıspalı hám kóp mánili túrleri menen, jubaylas (sinonim), aytılıwı basqa mánisi bir (omonim), mánisi qarama-qarsı (antonim) sózler menen tanısıp, olardı aytıwda, jazıwda durıs qollanıwdı ózlestiredi. Sonday- aq, oqıwshılar hár qıylı sózliklerden (til tarawlarınıń túsindirme sózligi, tiller arasındaǵı sózlikler, shet tilleri sózligi hám t.b.) paydalanıwdı úyrenedi.

Sóz qurılısı hám sózdiń jasalıwı tarawında oqıwshılar túbir sóz hám dórendi sóz arasındaǵı parıqtı ajıratıp, sóz jasawshı hám sóz túrlewshi qosımtalar arqalı sóz túbirindegi ózgerislerdi, payda bolǵan qosımtanı leksikalıq hám grammatikalıq mánilerdi ańlaydı.

Grammatikanı (morfologiya hám sintaksis) ótiw arqalı oqıwshılar sóz shaqapları, olardıń túrleri, jasalıwı, túrleniwi, seplenwi, gáp hám onıń túrleri, gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzaları, tuwra hám ózlestirilgen gápler boyınsha jetkilikli túrde túsiniw aladı.

Sózlerdiń jasalıwı leksikaǵa baylanıslı, óytkeni bir sózden ekinshi sózdiń jasalıwı arqalı ádepki sózdiń leksikalıq mánisinde ózgeris payda boladı. Usınday ózgeris arqalı jańadan payda bolǵan sóz basqa sóz shaqabına ótip ketiwi múmkin.

Grammatikanı morfologiya hám sintaksis tarawları bir-biri menen ajıralmastay bolıp baylanısqan. Máselen, bir sóz basqa sózler menen dizbeklesiwi hám mánilik jaqtan baylanıswı arqalı gápke aylanadı. Mısal

retinde keltirilgen bir gáptiń ańlatatuǵın mánisi boyınsha gáptiń qaysı túrine jatatuǵınlıǵı quramındaǵı gáp aǵzalarınıń qaysı sóz shaqabınan jasalıp turǵanlıǵı túsindirilgenнен keyin sóz benen gáp, sóz shaqapları menen gáp aǵzaları arasındaǵı tıǵız baylanıs oqıwshılardıǵa júdá ayqın boladı.

Ana tili páni boyınsha alǵan bilimniń turmısta paydalanıw ushin zárúrli ekenligin oqıwshılar bayan, shıǵarma jazıw, is qaǵazlarınıń túrlerin orınlaw payıtında anıq túsinedi.

Bayan, shıǵarma ushin tema tańlawda dıqqat oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵına, material mazmunınıń bilim hám tárbiyalıq áhmiyetine qaratıladı. Bayan, shıǵarma ádebiy shıǵarmalar negizinde, oqıwshılardıń úy hám mekteptegi turmısı, awıl hám qala turmısı, oqıwshılardıń dem alısı, bayram, sport hám basqa jarıslar, ushırasqan hár túrli waqıyalar jóninde jazdırılǵanı maqul.

Oqıwshılar awızsha hám jazba til baylıǵın ósiriwge, sawatlılıǵın arttırıwǵa qosıq, gúrriń, maqala jazıwı, olardıń diywaliy gazetalarda hám respublikalıq ǵalaba xabar qurallarında jariyalanıwı, hár túrli jiynalıslardıǵa ushrasıwlarǵa baylanıslı bayanatlar jazıw hám shıǵıp sóylew, pán olimpiadalarına, basqa da jarıslardıǵa qatnasıw qusaǵan klastan, mektepten tıs ótkeriletuǵın jumıslardıń tiygizetuǵın paydası oǵada ullı.

Oqıwshılardı tásirli oqıwǵa ádetlendiriwde til ósiriw jumıslarınıń ajıralmas bólegi bolıp esaplanadı. Ana tili sabaqlarında ádebiy tildiń nızamların, stilistikalıq ózgesheliklerin, sóylew jáne jazıw normaların ózlestiriwi arqalı iye bolǵan oqıwshılardıń sózdegi seslerdi ajıratıw, gáptiń túrlerine qaray baylanısıwı hám aqırına taman dawıstı páseńletip hám kóterip sóylew, logikalıq pát túsken sózlerdi sáykeslendirip aytıw qusaǵan kónlikpeleri, qábiletleri tásirli oqıwǵa úyretiw ádebiyat sabaqlarında ádebiy shıǵarmalardı dawıs irǵaǵına salıp oqıw hám mazmunın sóylep beriw yamasa yadlaǵanın sol turısında qaytarıp aytıp beriw arqalı da ámelge asırıladı.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın hám jazba sawatlılıǵın arttırıwǵa qaratılǵan jumıslardıń izbe-iz hám úzliksiz alıp barılıwı nátiyjesinde 9-klastı pitkeriwshi oqıwshılar 1 minutta 120-130 sózdi oqıw, 10 minutta 5-6 betlik materialdı oqıp,

mazmunın aytıp beriw, óziniń oy-pikiri bayanlanǵan 12-14 gópten ibarat tekstti dóretiw múmkinshiligine iye boladı. Diktant ushın tańlanǵan teksttegi sózlerdiń sanı 5-klasta 80-100 sóz, 6-klasta 100-120 sóz, 7-klasta 120-140 sóz, 8-klasta 140-160 sóz, 9-klasta 160-180 sóz bolıwı tiyis. Al bayan ushın tańlanǵan teksttegi sózlerdiń sanı 5-klasta 130-180, 6-klasta 180-230 sóz, 7-klasta 230-280 sóz, 8-klasta 280-350 sóz, 9-klasta 350-400 sózden ibarat bolıwı kerek.

Diktant jumısların bahalawda teksttiń imla hám irkilis belgileri qátelerinen awlaq bolıwına, háriplerdiń durıs jazılıwı menen birge sulıw, taza jazılıwına dıqqat awdarıwı tiyis. Bayan, shıǵarma hám basqa da dóretiwshilik jumısların bahalawda imla qádeleriniń saqlanıwına, temaǵa sáykes mazmunınıń tolıq, ıqsham bayanlanıwı, oqıwshı oyınıń erkin hám ayqın beriliwi, ana tilimizdiń baylıǵınan barlıq múmkinshiliklerinen paydalana alıwı, zárúrligine qaray naqıl-maqallardı, bsaqa da folklorlıq materiallardı, astarlı, kóp mánili sózlerdi óz ornında qollanıwına tiykarǵı dıqqat beriledi.

Qaraqalpaq tili pánin oqıtıwda úzliksizlikti támiynlewdiń taǵı bir jolı tiller arasındaǵı baylanıs bolıp esaplanadı.

2.6. Oqıw sabaqlarında oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwdıń didaktikalıq tiykarları.

Oqıtıw barısında mazmunlar aralıq izbe-izlikti hám úzliksizlikti támiynlew boyınshaı bayanlanǵan anıqlamalar, oy-pikirler ilimiy jumıstıń predmeti boladı.

Qaraqalpaq tiliniń oqıtıw sistemasında oqıw páni sıpatında tutqan ornı hám áhmiyeti. Oqıw hám basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin hár tárepleme úyreniw – oqıwshılardıń ilimdi tereń iyelep alıwın támiynleydi, oqıwshılardıń logikalıq oylawın rawajlandıradı, miynetke bolǵan súyiwshiligin artıradı. Bul maqsetlerge erisiwde qaraqalpaq tili oqıw páni sıpatında basqa oqıw pánleri ishinde tiykarǵı orındı iyeleydi. Sonlıqtan da ulıwma orta bilim beriw mektepler ushın arnalǵan oqıw planında qaraqalpaq tilin úyreniwge ádewir dárejede saat ajratılǵan.

Qaraqalpaq tili mekteplerde pán sıpatında úyrenilip qoymastan mektepte oqılatuǵın basqa pánlerdi oqıwshılardıń oqıp úyreniwinde negizgi qural bolıp esaplanadı. Bul onıń tiykarǵı ózgesheligi. Sonlıqtan da óz ana tilinde sanalı hám hár tárepleme bilim alǵan oqıwshı jaslar ilim sırların tereń úyreniwge, tábiyat qubılıslarında bolıp atırǵan ózgerislerdi durıs túsiniwge, oǵan ózinshe pikir júrgiziwge keń múmkinshilikler aladı, nátiyjede oqıwshılardıń oylaw uqıplılıǵı kem-kemnen rawajlana baslaydı.

Qaraqalpaq tili oqıw pán sıpatında basqa barlıq pánler menen salıstırǵanda, onıń ózine tán áhmiyetli ózgeshelikleri bar. Onıń tiykarǵı tarawı qaraqalpaq tiliniń ózi bolıp esaplanadı. Sebebi oy menen til bir-biri menen tıǵız ajıralmas baylanısta rawajlanadı. Al basqa pánler bolsa mazmunı boyınsha adamlardıń psixologiyalıq xızmetinde bunday qásiyetke iye emes.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası oqıwshılardıǵa qaraqalpaq tilinen bilim hám kónlikpe beriw jolların úyretedi. Oqıwashılar qaraqalpaq tilin úyreniw arqalı tildiń grammatikası leksikası menen fonetika tuwralı baǵdarlama kóleminde alǵan teoriyalıq bilimi tiykarında ádebiy til normaların tereń iyelep alıwı, durıs jazıw hám durıs sóylep biliw kónlikpesine iye boladı, kúndelikli praktikalıq jumısında úyrengen sózlerin qollanıwdı, óz pikirlerin basqalarǵa túsinikli túrde bayanlap beriwdi úyrenedi. Bul óz gezeginde oqıwshılardıń is júzinde qátesiz jazıwı, tásirli oqıy biliwi, ádebiy tilde sóyley alıwı menen tastiyqlanadı. Usınday jetiskenliklerge eriskende ǵana oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen alǵan bilimleri haqıyqıy mánide bekkem bolıp esaplanadı. Oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen grammatikasınan, leksika hám fonetikasınan tiyisli dárejede bilim hám kónlikpege iye bolıwı ushın anaw yáki mınaw grammatikalıq yamasa orfografikalıq qaǵıydalardı bilip alıwı jetkilikli emes. Bul nárselerdi oqıwshı tártipli túrde izbe-iz shınıǵıwlar ústinde hár qıylı dóretiwshilik jumıslar islew arqalı sózlerdiń qurılısın, ondaǵı grammatikalıq formalardı sanalı túrde ózlestiriwi, esinde bekkem saqlap qalıwı shárt. Álbette úyreniliwge tiyisli materialdı oqıwshılardıń hár tárepleme bilip alıwı ushın ana tili muǵalliminiń metodikalıq sheberligi úlken orın atqaradı. Anıǵında, mektep oqıwshılarınıń

sawatlı bolıwı ushın eń dáslep tildiń grammatikası menen fonetikası boyınsha úyrenilgen teoriyalıq bilimdi tereń iyelewi kerek. Ekinshiden, ózlestirilgen bilim negizinde qáatesiz sulıw jazba alıwı hám durıs tásirli oqıy biliwi, óz pikirlerin basqalarǵa ıqsham, túsiniكلي jetkere biliwi shárt. Sonda ǵana hár bir oqıwshı turaqlı bilimge iye boladı.

Mekteplerde oqıtılatuǵın qaraqalpaq tiliniń pániniń mazmunı til haqqındaǵı ilimniń rawajlanıw dárejesin hám mazmunın, ana tiliniń oqıw páni sıpatındaǵı ózine tán ózgesheligin, oqıwshılardıń qaraqalpaq tilin ózlestiriw dawamındaǵı bilim kólemin, olardıń psixologiyalıq rawajlanıw basqıshın anıqlawdan ibarat.

Mekteplerde oqıtılatuǵın qaraqalpaq tiliniń tiykarǵı maqseti hár tárepleme bekkem bilimge iye sawatlı adamlardı tayarlawdan, yaǵnıy oqıwshılar óz ana tiliniń grammatikalıq qurlısın, sózlerdiń bildiretuǵın mánilerdiń tereń biliwi, awızsha hám jazba tilde óz pikirlerin grammatikalıq stilistikalıq jaqtan durıs qura alıwǵa úyreniwi, óz betinshe jumıs islew kónlikpelerin iyelewi tiyis. Oqıwshılar mektepke kelmesten burın kishkene bala waqtınan – aq óz dógerindegi adamlar menen qatnas jasaw arqalı óz ana tilinde sóyley aladı. Muǵallım balanıń ózlestirgen hám bilgenlerin rawajlandırıwı, jeńillestiriwi zárúr hám onı sanalı túrde túsiniwine erisiwden ibarat.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuın mekteplerdiń eń áhmiyetli waziypalarınıń biri – oqıwshılardı bilim tiykarları menen qurallandıırıw menen birge olardı tárbiyalawdan ibarat. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda basqa oqıw pánleri sıyaqlı usı negizde qurılǵan. Qaraqalpaq tilin úyreniw arqalı oqıwshılardıń oylaw dárejesi qáliplesedi, adamlar menen qatnası, óndiriske, jámiyetlik turmısqa bolǵan kóz-qarası rawajlanadı. Qaraqalpaq tili boyınsha úyreniwge tiyisli materiallardı oqıp biliwi nátiyjesinde oqıwshılardıń aqıl oyı ósedi, mádeniy dárejesi jetilisedi, anıǵıraq aytqanda qaraqalpaq tili boyınsha ótkerilgen anaw yamasa mınaw sabaq oqıwshılardı dıqqatlılıqqa, turaqlılıqqa, qatań tártiplilikketárbiyalaydı, bilimin bayıtadı.

Demek oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń áhmiyeti de, oqıw páni sıpatındaǵı ornı da usında. Hátteki, mektep

oqıwshıları basqa pánlerdi puxta ózlestiriwi ushın óz ana tilin tereń biliwi, durıs anıq oqıy alıwı hám qátesiz jaza biliwi tildiń sózlik baylıǵın hár tárepleme ózinde ózlestirip alıwı shárt.

2.7. Baslawısh klass oqıwshıların ózbetinshe hám logikalıq pikirlewge, tez juwaplılıqqa hám tapqırılıqqa úyretiwde didaktik oynıların ornı.

Biziń isenimimiz hám tayanışımız bolǵan jaslarǵa jánede keń jol ashıp beriw, perzentlerimizdi zamanagóy bilim hám tájriybege, ózbetinshe pikirge iye bolǵan mánawiy jetik, kámil insanlar etip tárbiyalaw, olardıń jámiyetimizde bekkem hám múnasip orın alıwda zárúr sharayatlardı jaratıp beriw bárshemiz ushın hám qarız hám parız.

Islam Karimov

Zamanagóy sabaqqa qoyılatuǵın eń zárúr talaplardan biri sabaqta tańlanatuǵın temanıń ilimiy tiykarlanǵan bolıwı, yaǵnıy sabaqta gózlangen maqset hám oqıwshılardıń imkaniyatın esapqa alǵan halda temanıń kólemin belgilew, onıń qıyınlıq jaǵdayın anıqlaw, aldınǵı úyrenilgen tema menen baylanıstırıw, oqıwshılarǵa berilgen tapsırmalardıń izbe-izligin anıqlaw sabaqta kerek bolatuǵın qurallardı belgilew hám qosımsha kórgizbeli qurallar menen bayıtıw, interaktiv metodlardan paydalanǵan halda sabaqta mashqalalı jaǵday jaratıw, tálim metodları hám usılların bir-biri menen bekkem baylanıstırıp alıp barıw nátiyjeliligin asıradı.

Innovacion texnologiyalardan paydalanǵanda oqıtıwshı tómendegilerdi biliw lazım:

- interaktiv usıllar, onıń mazmunı;
- tálim maqsetin ámelge asırıwda interaktiv usıllardıń ornı hám róli;
- pánler boyınsha interaktiv usıllardı qollaw usılları;
- tálimlilik hám issheńlik oynıları;
- oqıwshılardıń ózbetinshe iskerligin shólkemlestiriw hám támiynlew jolları;
- oqıwshılardıń ózbetinshe islew iskerligin asırıw usılları;
- kórgizbeli oqıtıw usılları;

-tálim- tárbiyanı aktivlestiriwshı usıllar;

Kadrlar tayarlaw milliy dástúrinde tálim-tárbiyanı túpten ózgertiw aldınǵı pedagogik texnologiyalardı rawajlandırıw, —Tálim beriwdiń aldınǵı pedagogik texnologiyalardı, zamanagóy oqıw-uslıplıq processlerdi jaratıw hám oqıw-tárbiya processin didaktik tárepten táminlewge baylanıslı ekenligi kórsetiledi. Tálimdi aktivlestiriwshi axborat texnologiyası hám multimediya quralları, sonday-aq interaktiv usıllar, didaktik materiallar hámde oyınlardan keń paydalanıw sabaq sıpatın dárejesin asıradı. Sabaqtıń barlıq basqıshlarınıń bir-biriniń uyqaslıǵın támiynlep, pánge, temaǵa say halda maqsetli hám paydalı nátiyje kútiletuǵın túrli oyınlar tiykarında shınıǵıwlardı shólkemlestirip alıp barıw, sabaq basqıshların shártler menen belgilep, shártlerdi mazmunlı túsindirip slayd arqalı kórsetiw oqıwshılar dıqqatın tartıp, qızıǵıwın asıradı.

Mıń márte esitkennen bir márte kórgen jaqsı naqılına ámel etken halda slaydlar, túrli multimediya quralları tiykarında kórsetiw arqalı temanı jarıtıp beriw oqıwshınıń oylawın bayıtadı, dúnya qarasın keńeytedi. Olarǵa taza tema boyınsha anıq túsiniq, bilim, kónlikpe payda bolıwǵa járdem beredi. Aldar kóse, Awa-yaq, Aqıl nıshanı, Domino, Jol jónেকেy, Final, Jumanji, Ózińdi ańla, Sırlı toǵaylıq, Baxtlı san, Shoqqıǵa shıq, Óz-ózińdi tap!, Sırlı japıraq, Úlesińdi qos, Dawam ettiriń, Bilgir kemesi (sayaxat sabaq), Bilimdanlıq sınavı, kibi aktivlestiriwshi usıllardan hám oyınlardan paydalanıp shınıǵıwlardı shólkemlestiriw kútilgen nátiyjeni beredi.

Bul kibi usıl hám oyınlar oqıwshılardı ásirese baslawısh klass oqıwshıların zeriktirmeydi hámde sharshatpaydı. Kerisinshe olardıń pánge bolǵan qızıǵıwların asırıp, aktivlestiredi. Sabaq processinde oqıwshılardı bir-birin túsiniq birgelikte islewge, birge toparlardı qorgawǵa alǵa ilgerletedi. Ózbetinshe hám logikalıq pikirlewge, tapqırılıqqa, tez juwaplılıqqa úyretedi. Didaktik oyınlar bilimlerde ózlestiriw processin qolaylastıradı, aqlıy iskerligin asıradı, óz qábiletin kósetiwge, oyın maqsetine erisiw ushın óz bilimin kónlikpe hám tájriybelerdi qollawǵa imkaniyat jaratadı. Oqıwshılarda hayran qalarlıq sezimin oyatıp, qızıǵıwshılıǵın asırıw, jańa bilimlerde iyelewine járdem beredi. Bunıń

ushın oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın esapqa alǵan halda túrli didaktik oýınlardı qollanıw maqsetke muwapıq boladı.

Men sabaqlarda aldınǵı pedagogik texnologiyalardan, interaktiv sabaq usıllarınan keń paydalanıp shınıǵıwlardı shólkemlestiriw kútilgen nátiyjeni beredi dep esaplaǵan halda aldınǵı tájriybeler tiykarında jaratqan ayırım usıllar hám didaktik oýınlardan mısál keltirmekshimen.

Baxtlı san oýını.

Bul oýındı bárshe pánlerde hámde sabaqtıń barlıq basqıshların óz ishine alǵan halda qollaw múmkin. Sabaqtıń shólkemlestiriwshi bóliminde oqıwshılardıǵa nomerli kartochkalar tarqatıladı. — Baxtlı san dep jazılǵan qutısha aylandırıp, sabaqtıń 1-basqıshında oynalatuǵın nomerler yaǵnıy 1-shárt boyınsha tapsırmalardı orınlaytuǵın oqıwshılar anıqlanadı. Olar Baxtlı san taxtasınan súwretli tapsırmalardı tańlap soraw yáki tapsırmalardı orınlaydı. Sol tárizde barlıq basqıshta hámme oqıwshılardıń qatnasıwı támiynlenedi. Tek bir kartochka utıshı dep jazılǵan boladı. Sol kartochka kimge tússe 5 balldi qolǵa kiritedi. Bul oýın oqıwshılardı sergek bolıwǵa qızıǵıw hám itibar menen shınıǵıwdı gúzetiwge iytermeleydi.

“Ózińdi ańla!” oýını.

Bunda aldınǵı partada otırǵan oqıwshılardıń arqa jaǵasına skoch járdeminde súwretli tarqatpa japıstırıladı. Iqtıyariy arqa partada otırǵan oqıwshılardan tarqatpa jazılǵan sózdi túsindiriw yamasa táriyplep beriw soraladı. Oqıwshı arqasında jazılǵan sózdi berilgen sıpatına tiykarlanıp tabıwı kerek boladı. Túsinikti tuwrı keltirilgen hám túsiniq tiykarında ózin ańlaǵan oqıwshı xoshametlenedi. Bul oýın oqıwshılardıń awız-eki sóylewin, erkin hám logikalıq pikirlew qábiletin bekkemleydi.

Bul oýınıń qaǵıydaların soraw processinde qollaw maqsetke muwapıq boladı.

Máselen :

1- Oqıwshı: kelbetlik

2- Oqıwshı: Shaxs hám zatlardıń belgisin bildirip qanday ? qaysı? Sorawlarına juwap beredi

1-Oqıwshı: kelbetlik

Bul oyındı barlıq pánlerde qollanıw múmkin.

“Aldarkóse” oyını.

Bul oyındı ótken temanı bekkemlew processinde qollaw múmkin.

—Aldar kóse rólin muǵallım orınlasada boladı yáki aldınnan tapsırma berilip klastiń aktiv oqıwshısı orınlasa boladı. Bunda —Aldarkóse rólin orınlawshı ótken temaǵa baylanıslı maǵlıwmatlardı berip ótedi. Oqıwshılar bolsa maǵlıwmatlar ishinen natuwrı qaǵıydalardı tawıp túsindiriwleri kerek boladı. Máselen: Atlıq sóz shaqabı. Zattıń atın bildiredi. Qanday? qaysı? Soralarına juwap beredi. Atlıq háretti bildirip keledi.

Bul oyın da oqıwshılardı tapqırılıqqa úyretedi. Diqqatlı bolıwǵa, itibar menen tıńlawǵa pikirin erkin bayan etiwge úyretedi.

Sabaqlarda interaktiv sabaq usılların, didaktik oyınlardı maqsetli, orınlı hám nátiyjeli qollaw hár tárepleme tolıq, óz erkin pikerine iye, tereń oylanatuǵın, tapqır hám tez juwaplılıq bárkamal áwladtı tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye boladı.

Joqarıda keltirilgen pikirlerden juwmaqlap aytıw múmkin, interaktiv metodlardı qollap sabaq ótilgende, klasta sabaqqa qızıqpaytuǵın oqıwshı qalmaydı. Oqıwshılar arasında dostana múnasibet jaratıladı. Bárshe oqıwshılar sabaq processine qaratılıp, olardıń sabaqqa qızıǵıwı artadı. Oqıwshılar keleshekte ózbetinshe bilim alıwǵa, óner iyelewge imkan jaratıladı.

2.8. Baslawısh klass oqıtıwshılarına oqıw sabaǵınan bir saatlıq islenbe.

Sabaq processlerinde oqıwshılardıń qıyın temalardı ańsat ózlestiriwin aldınǵı usıllar, innovacion texnologiyalardan paydalanıwdıń áhmiyeti úlken. Ayırım jaǵdaylarda pedagoglar qıyın temalardı (arasında sol tema ushın oqıw rejesinde eki saat waqt ajratılǵan bolsada) interaktiv hám tereń túsintirmese, gózlengen maqsetlerge erise almawı múmkin. Bir sabaq tereń ózlestirilmedime, demek, oqıwshılardıń sol pánge tiyisli bilimlerin bayanlanıstırıwshı bir shınjır úziledi. Hár bir oqıtıwshı sabaq processinde aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardan

hám didaktikalıq materiallardan paydalanıp sabaq ótilse, sabaq nátiyjeli shólkemlestirilgen boladı.

Pán: Oqıw.

Klass: 4.

Tema: Aral táǵdiri – el táǵdiri. Aral teńizi.

III sherek.

Waqt : 45 minut.

Sabaqtıń maqseti :

- a) Bilim beriwshilik maqseti: Oqıwshılardıń Aral teńizi haqqında bilim beriw, uqılılıq, kónlikpe payda etiw.
- b) Tárbiyalıq maqseti: Oqıwshılardıń átirap-ortalıqqa itibarda bolıwdı, tábiyattı súyiwge asırıp-abaylawǵa tárbiyalaw.
- s) Rawajlandırıwshılıq maqseti: Oqıwshılardıń erkin pikirlewin, dúnya qarasın bayıtıw, logikalıq oylawın rawajlandırıw.

Sabaq túri: jańa bilim beriwshi.

Sabaq metodı: Gúrrinlesiw, soraw-juwap, klaster, aqılıy hújim, teksheden – tekshe metodı, kórgizbe texnologiyası, didaktikalıq oynılar (aldar kóse, baxtli san).

Sabaqtı qurallandıruw: sabaqlıq, kartochkalar, slayd, video rollik, plakatlar, foto súwretler, qosımsha sózlikler (ingliz tilinen).

Sabaq barısı:

Shólkemlestiriw: (2 minut) Oqıwshılardıń oqıw quralların, sabaqqa tayarlıǵın anıqlap, olardıń den sawlıqların, kewil keypiyatların, búgingi hawa rayın sorap, dıqqatların jámlep, sabaqtı baslaw.

Úyge tapsırma soraw. (5 minut) Úyge berilgen tapsırmanı sorawda teksheden- tekshe metodınan paydalanǵan halda plakat járdeminde úyge berilgen tapsırmanı sorap oqıwshılar kóz aldına “Etik” gúrrininiń sawlelendiredi.

Ótilgen temanı tákirarlaw. (3 minut) Ótilgen temanı bekkemlew ushın “Aldar kóse” didaktikalıq oynınan paydalanıladı. Bul oynı oqıwshılardıń tez

juwaplılıqqa hám shaqqanlıqqa logikalıq oylawın rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Taza temani túsindiriw. (25 minut)

Oqıwshılardı taza temanıń maqseti menen tanıstırıw.

Taza temanı dáslep kitaptan oqıwshılar menen birgelikte oqıp talıqlap alınad.

Soń temani prezintaciya etip, slayd arqalı oqıwshılardıǵa keńnen túsiniq berip

ótileđi. Slayd arqalı Aral teńiziniń aldınǵı hám búgingi kúndegi jaǵdayları

menen oqıwshılardıǵa túsiniq beriledi. Sol menen bir qatarda suwdıń qásiyetlerine

da toqtap ótileđi. Oqıwshılardıń túsiniqin keńeytiw Aral teńiziniń kórinislerin

janlı kórsetiw ushın arnawlı tayarlangan video rollikten paydalanıladı. Aral

teńizinde ushırasqan balıqlardı elede yadında saqlap qalıwı ushın klaster

metodınan paydalanıp, bunda oqıwshılar balıq atların jazadı hám balıqtıń

kórinisi qanday ekenligi menen tanısıp aladı. Balıq atların jazıw menen bir

qatarda, jazılǵan balıq atları qasına balıqtıń súwretleri plakatqa jabıstırılıp

qoyıladı.

Mısalı: sazan –

Bekire-

Shortan-

Temaǵa elede qızıǵıwshılıq oyatıw maqsetinde Aral teńiziniń keshegi hám búgingi foto súwretleri menen tanıstırılıadı.

Oqıwshılardıń inglis tilinen sózlik qorın keńeytiw maqsetinde inglis – qaraqalpaq sózliklerinen paydalılıadı.

Teńiz-sea

Balıq-fish

Kól-lake

Suw-water.

Usı sózlerdi oqıwshılar menen birgelikte qaytalaw oqıwshılar yadında saqlap qalıwǵa járdem beredi. Nátiyjede oqıwshılardıń sózlik qorın keńeyip shet tili sabaqlıqların úyreniw qıyınshılıq tuwdırmaydı.

Taza temanı bekkemlew. (6 minut)

Taza temanı bekkemlew ushın Aral teńizi dep atalǵan bos plakatqa Aral kórinisin súwretlewi tiyis. Bunda “Baxtlı san” dep atalǵan didaktikalıq oyınnan paydalanıladı. Oyınıń shárti sonnan ibarat, oqıwshılar qutı ishinen sózler jazılǵan kespelerden aladı hám sol tiykarda sorawlarǵa juwap beredi. Qutı ishinen bir san utıslı esaplanıp sol sandı alǵan oqıwshı 5 baldı qolǵa kiritedi. Oyın juwmaǵında plakat reńli súwretler menen tolıp, Aral teńizi súwreti sáwlelenedi.

Oqıwshılardı bahalaw: (2 minut)

Alǵan kartochkaların esaplap, sabaqqa belsene qatnasqan oqıwshılardı bahalaw hám xoshametlenedi.

Úyge tapsırma. (1 minut) Úyge tapsırma etip, temanı oqıp mazmunın sóylep beriwdi hám Aral teńiziniń keshegi hám búgingi kórinisiniń súwretin salıp keliwdi tapsıraman.

Taqdimot :

Prezidentaciya:

- Oqıwshılar búgingi oqıw sabaǵı sizlerge unadıma?
- Qaysı tárepleri menen unadı?
- Sabaqqa kimler belsene qatnastı?
- Balalar búgingi sabaqta nelerdi bilip aldıńız?
- Jáne nelerdi biliwdi qáleysiz?

Sabaqtı juwmaqlaw. (1 minut)

Oqıwshılar menen xoshlasıp, sabaq juwmaqlanadı.

Usınday usıllarda jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıp hám sabaqlardı integraciyalaw jolı menen sabaq processı alıp barılsa oqıwshılardıń bilim dárejesi oylaw qábileti rawajlanadı.

2.9. Balalar oyını hám onıń tárbiyalıq áhmiyeti.

Oyın baslawısh klass oqıwshıları ushın oǵada qızıqlı shınıǵıw túri esaplanıp, bunda balalar kúshi menen de, aqıl oyı menen de tapqırılıqqa iye teńles dosları menen bir tárep bolıp oynawǵa ayrıqsha qızıqsınadı. Sebebi bunday balalar jańa oylar oylap taba biyedi, batırlıq, shaqqanlıq kórsetedi, basqa balalarǵa onıń menen birge oynaw qızıqlı. Oyın barısında bir-birine dıqqat bóliw, bir-birin jaqsı kóriw, bir-biri menen doslıq baylanısta bolıw júzege asıp, balalardıń turaqlı birlesiwine tiykar boladı, jámiyetlik qarım-qatnasıqtı qalıplestiriw ushın keń múmkinshilikler payda etedi. Bul ushın muǵallım hár bir balanıń kúshli táreplerin, artıqmashılıqların hár tárepleme anıqlap biliwi kerek. Muǵallımniń bala jeke qásiyetine bergen bahası onıń basqalar menen aralasıwın, qarım-qatnasın geyde qıyınlastırıwı, yamasa jeńilletiwi múmkin. Hár bir ustaz bulardı inabatqa alıwı tiyis.

Balalardıń qorshaǵan ómirge belsendilik penen qatnasıwǵa bolǵan talabı áyyemgi dáwirlerden beri xalıq oınları arqalı qalıplesip kelgeni málim. Oyın olardıń dúnyanı, haqıyqatlıqtı tanıp biliw jollarınıń biri. Bala oyın ústinde áhmiyetli jámiyetlik waqıyalardı óziniń jeke bası arqalı keshiredi. Balalardıń kewil sezimleri usı oyın processinde ayqın sáwlelenip qalıplese. Balalar tárepinen oyın háreketlerine qızıǵıwshılıq tómenlese oyın buzılıwı múmkin. Oyın olar ushın májbúr etiwge, minnetlikke tiykarlanbaytuǵın háreket túri. Oyınnıń basqa háreket túrinen ayırmashılıǵıda sonda – oyın balalar jámaátin shólkemlestiriwge hám olardıń quwanışlı, sergek kewil – keypin qalıplestiriwge járdem etedi.

Balalardıń ózin oyın ústinde ádettegiden joqarı sezinetuǵınlıǵın esapqa alıw kerek. Bunıń úlken tárbiyalıq áhmiyeti bar. Oyın barısında shólkemlestiriwshi uqıppa iye balalar anıqlanadı hám qalıplese. Oyıńǵa qatnasıwshılar belgili bir qaǵıydalarǵa, normalarǵa baǵınıwdı úyrenedi. Balalar oyın barısında óziniń háreketlerin basqa qatnasıwshılardıń háreketleri menen baylanıstıradı, úylesimli etedi yáki oǵan qarama-qarsı jaǵdaylardı júzege keltiredi. Belgilengen málim bir

rejelerge boysınadı, olardı buzbaydı, bular ámelge asırılmasa oyın qızıqsız bolıp tarqasıp ta ketiw múmkin. Balalardıń oyınları oǵada túr-túrlilikke iye. Usıǵan qaramastan geyde olar mazmunı boyınsha tar bolıp keledi. Usı sebepli oyınǵa ustazlıq basshılıq islenbese, oyın arqalı balalardıń ádep-ikramlılıq tiykarında rawajlanıwına unamlı tásir jasalınbaydı.

Balalar kóbirek hám jiyi urıs oyınını oynaǵanın unatadı. Ul balalar bunday oyınǵa ańsat birlesedi. Ásirese, xalqımızdıń “Qırq jigit” oyınını, sonday-aq “Qırımınıń qırq batırı”, “Qırq qız” sıyaqlı qaharmanlıq dástánlarına tiykarlanıp dúzilgen urısıw oyınları úlken qızıǵıwshılıq oyatadı. Oyın ústinde tiykarǵı háreketler: birinen-biri jasırınıp qalıwı, hújim jasaw, atıw, qılıshlasıw, qashıp ketiw, tutqınǵa alıw, qorshap alıw h.t.b. Oyındı rawajlandırıw hám onı túrli mazmun menen tolıqtırıw ushın balalar ózlerindeki bar túsinikler menen uqıplılıqlardı keń túrde paydalanadı.

Balalar sóz etip otırǵan urısıw oyını ushın kerekli materiallardı kinofilmlerden, qaharmanlıq dástánlar mazmunınan aladı, doslarınan úyrenedi. Oyın barısında balalar aldın ala kelisip alǵan belgili bir rejelerdi qatań saqlawı tiyis.

Mısalı, kim qaysı waqıtta “óliwi” tiyis, “tutqınǵa” alınıwı kerek h.t.b. Oyın shártleri saqlanbaǵan jaǵdayda jánjel tuwıp, oyın buzılıwı múmkin. Bunday jaǵdayda ustaz oyınıń jaǵdayın baqlap, jánjelli máselelerdi ádil sheship otırıwı lazım. Sheber shólkemlestirilgen oyın balalardı onday qızıqtıradı, hátteki olar oyın tamamlanǵannan keyin de, waqıyalardı ózinshe talıqlap, bir-birine marapatlar aytıladı, kemshiliklerin, jibergen qáteliklerin bayanlaydı.

Urısıw oyınlarında úlken adamlardıń óz-ara qarım-qatnasıqlardı tákirarlanıp otırıladı. Balalar óziniń “dushpanları menen” urısıp, birin-biri jeńiwge umtıladı. Ózine tiyisli topar balaların qorǵaydı, buyırıqlar beredi hám bir-birine baǵınadı. Balalar oyında ózlerine tásir jasaytuǵın dramalıq jaǵdaylardı oylap tabadı. Bunday jaǵdaylar balalardıń hár túrli oyınlarǵa qatnasın anıqlawǵa, olardıń oyınǵa beriliwi, aralasıw dárejesin bilip otırıwǵa sol arqalı olardıń qızıǵıwın jáne de rawajlandırıwǵa, oyındı pedagogikalıq maqsettegi

mazmun menen bayıtıp otırıwǵa járdemlesedi. Mısalı, muǵallım urıs oyını waqtında eki toparǵa bólingen balalarǵa sawashta dál tiygizip, tuwrı atatuǵınları kóp bolǵan tárepti jeńdi dep esaplaw haqqında usınıs isleydi. Balalar usıdan keyin nıshanaǵa dál tiygenlerdi sanap otırıw ushın qaysarlıq penen mergenlikke shınıǵa baslaydı.

Balalar oyunında, ásirese, qızlar arasında turmıs tirishiligindegi syujetke iye oyunlar kóp gezlesedi. Bul oyınlardı tiykarınan qız-balalar oynaydı, quwırshaq oyını, úy-úy yáki qız hám ana bolıp oynaw, qonaqqa barıw hám qonaq kútiw oyunları h.t.b. Bul oyınlardıń barlıǵında da balalardıń háreketleri arqalı shańaraq turmısı kórsetiledi. Kóplegen oyınlardıń tiykarǵı qatnasıwshıları analar, balalar hám kempir apalar boladı.

Turmıslıq syujetlik iye bolǵan oyınlarda bárhama birgelikli háreketler kóp tákirarlanadı: “analar” tamaq tayarlaydı, balalardı awqatlandıradı, olar menen qonaqqa baradı, olardı geyde jazalaydı hám óz perzentin jaqsı kóretuǵınlıǵın kórsetedi. Kóplegen oyınlarda úlkenler menen balalar arasında qalıplesken qarım-qatnaslar orın aladı. Bunday qatnaslar shańaraqta kóbinese bir tárepleme bolıp keledi: úlken adamlar yaǵnıy “ata-analar” balalardı tártipke shaqırıp baqıradı, olardıń aybın moynına qoyıp “jazalaǵan” boladı t.b. háreketleri arqalı balalardıń ózleri tárbiyalıq islerge aralasadı. Bul isler tek shańaraqta ǵana júzege asırılatuǵın tákirarlanbas tárbiyalıq tásirler bolıp tabıladı.

Oyınlarda bular menen bir qatarda balalarǵa, kishkenelerge bolǵan muxabbattı kórsetetuǵın kórinislerde jiyi orın alǵan boladı. “Ata-analar” balalardıń úyge keliwin kútedi, olarǵa mazalı awqat tayarlap otıradı, uyqılatadı, kishkene kitaplar, quwırshaqlar satıp alıp beredi, olardı erkeletedi. Usı sıyaqlı oyınlardı baqlaw arqalı muǵallım óz oqıwshısı tárbiyalanıp atırǵan shańaraqtań jaǵdayı haqqında maǵlıwmatqa da iye bolıwǵa, sóytip shańaraqtaǵı qarım-qatnastıń anaw yamasa mınaw máselesi haqqında balalar menen gúrrińlesiw múmkinshiligine de iye boladı. Mısalı qız bala quwırshaqqa keyis sózler aytıp, onı urıwı múmkin. Muǵallım onıń quwırshaqtı nege jazalap atırǵanlıǵın soraydı. Onıń juwabındaǵı mazmunǵa tallaw jasaw arqalı ustaz sol oqıwshınıń belgili

dárejede shańaraq turmısı menen de tanısıwshılıq islerine erisiwi múmkin. Oyinga baylanıslı bunday gúrrinler balalardıń dıqqatın adamlardıń qarım-qatnasın tallawǵa, olarǵa tuwrı baha beriwge baǵdarlap otıradı.

Pedagogtıń oyinga basshılıq eti aralasıp otırıwı olardıń oyındı buzbay, aqırına shekem alıp barıwına járdemlesedi, olardı qollap otırıwı kerek. Pedagogtıń oyinga maqsetli qızıǵıwı, balalarǵa dıqqat bóliwi oyınıń kerekli baǵdarda rawajlanıwına járdemlesedi.

Muǵallım oyındı shólkemlestiriw waqtında balalardıń óz-ara tuwrı-qarım qatnas ornatawına járdemlesiwı, jánjelli máselelerdiń ádillik penen sheshiliwine jaǵday jasalıwı, payda bolǵan mashqalalardı tuwrı sheshiwdiń jolların kórsetip otırıwı úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Muǵallım balalardıń oyınına baqlaw júrgiziw arqalı olardıń hár túrli qubılıslar hám adamlardıń óz-ara qarım-qatnasları haqqındaǵı túsinikleri tuwralı belgili bir pikirge erisedi. Joqarıda aytqanıımızday qız hám ana bolıp oynaǵan balalarǵa qarap otırıp, muǵallım olardıń shańaraǵındaǵı ahwaldı, olardıń ata-analarındaǵı óz-ara qarım-qatnastı kóz aldına eleslete aladı.

Mekteptegi ustaz-shagirt bolıp oynalǵan balalar oyını bolsa muǵallımniń óz oqıwıtshısınıń jumıs alıp barıw tutımın, oqıwshılardıǵa qarım-qatnasın kórsetip beredi. Bul jaǵdaylar muǵallımniń óziniń háreketlerine sın kóz benen qarap bahalawına múmkinshilik jaratadı. Nege degende oqıwshılardıń úlgi etip alatuǵın ózleriniń ustazları, sebebi ol basqa muǵallımlerdi az bileidi. Mekteptegi ustaz hám shágirt, muǵallım hám oqıwshı bolıp oynalǵan oyındı ámelge asırǵanda muǵallım menen oqıwshılardıń arasındaǵı óz-ara qatnasıqlar ayqın tákirarlanadı.

Oyında kórinis tapqan usı jaǵdaylardı ustazlar dóretiwshilik penen úyrenip barıp, belgili dárejede ózleriniń is háreketliklerine qosımsha tolıqtırıwlar, dúzetiwler engiziwi lazım. Shınında da, kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń mekteten tıs gezlerdegi oyınları oqıwshılardı keleshek turmısqa tayarlawda hám olardıń ishki pikirlew túsiniklerin bilip alıw járdeminde pedagogikalıq tásirler jasaw islerinde úlken áhmiyetke iye.

III-BAB.

Modernizaciyalanğan baslawış bilimlendiriwde ana tili hám oqıw pánlerin oqıtıwdıń áhmiyetli máseleleri.

3.0. Dáslepki eskertiwler.

Baslawış klass baǵdarlaması oqıw sabaǵında oqıwshılardıń belgili bir kónlikpe hám uqıplılıqtı iyelewin talap etedi. Bul ádebiy shıǵarmalardı dawıslap hám ishten oqıw jaǵdayında tekstti durıs oqıw, túsiniw oqıw, tez oqıw hám tásirli oqıw uqıplılıǵın qalıplestiriwdi dıqqatta tutadı. Al, oqıwshılardıń oqıw jaǵdayınıń usı tórt qásiyetin úyrenip, hár bir tekstti oqıwda tuwrı qollana biliwi olardıń uqıplılıǵın quraydı. Qanday da bolmasın ádebiy shıǵarmanı oqıw jaǵdayınıń hámme qásiyeti birlikli bir-birine baylanıslı túrde bir máhálde ámelge asıp otıradı. Mısalı, durıs oqıwdı jetilistiriw tez oqıw tempin rawajlandırıw, oqıwshılardıń tekstti sanalı túsiniw ámelge asırmay onı tásirli oqıw múmkin emes. Sonlıqtan da muǵallım oqıwshılardı kúndelikli oqıwında oqıw sapasınıń baylanıslı ámelge asırıwına baǵıt bere otırıp, olardıń oqıw kónlikpesin rawajlandırıwın qadaǵalap otıradı.

3.1. Ádebiy shıǵarmalardı oqıtıwdıń bazı bir máseleleri.

Baslawış klasta oqıwshılar hár túrli janrdaǵı ádebiy shıǵarmalar menen gúrriń, qosıq, ertek, tımsal, naqıl-maqallar, jumbaqlar, analizler, ilimiy jámiyetlik maqala hám ocherkler menen tanısadı. Olar ádebiy shıǵarmalardı kúta súyip oqıyadı. Sebebi, ádebiy shıǵarmalarda tipikalıq ómir kórinisleri obrazlar arqalı sózlerdiń sıyqırlı kómegi menen súwretlenedi.

Bul oqıwshılardıǵa ómirdi durıs tanıp biliwde, óz ana tiliniń bay ǵaziynesine tereń óniwge járdem beredi. Baslawış klass oqıwshıları, ásirese ertek hám gúrrińlerdi oqıwdı unatadı. Shıǵarmadaǵı súwretlengen personajlardıń hár túrli háreketleri oqıwshılarda janlı qızıǵıwshılıq payda etip, olardı dıqqatın ózine tartadı. Oqıwshılardı unamlı ádebiy qaharmanıń ómirdegi tabısları, onıń pidákerli súysindirise, onıń qayǵısı isiniń kelispewshiligi oqıwshılarda kewil

gúzelisin payda etedi. Al, unamsız personajlardıń háreketi oqıwshılarda olardı jek kóriwshilik, ol háreketlerdi ayıplap, olardan beziniwshilik sezimin rawajlandıradı. Ádebiy shıǵarmalar oqıwshılardıń súwretlengen háreket, kartinalarǵa ózlik kóz-qarasın, qatnasıǵın hám ózlik túsiniǵın oyın qalıplestiriwge tásir etedi. Bulardıń hámmesi tárbiyalıq háreketlerde kútá áhmiyetli.

Ádebiy shıǵarmalardıń bunday ayırıqshalıqları baslawısh klaslarda olardı oqıtıwda ózlik metodikasın belgilewdi talap etedi.

Naqıl-maqallardı oqıw. Baslawısh klass oqıwshılarınıń “Oqıw kitabında” basqa da ádebiy shıǵarmalar menen bir qatarda hár yúrli naqıl-maqallar da kiritilgen. Olar belgili bir tema mazmunına baylanıslı ornalastırılǵan. Mısalı, “Eń áhmiyetlisi” degen temadan keyin “Ónerli jas ash bolmas”, “Baqshanı kúteń baǵ boladı”, al “Úlkemizdiń jazı” tekstiniń sońında “Miynettiń túbi ráhát”, “Islemegen tislemeydi”, “Erdiń atın miynet shıǵaradı” atlı naqıllar, “Karamatlı sóz” gúrrińinen keyin “Jaqsı sóz paldan tatlı” naqılı berilgen. Bul naqıllardaǵı tereń mánili pikirler aldınǵı ótilgen tema mazmunına baylanıslıq onı juwmaqlawshı oy sıpatında berilgenlikten oqıwshılardıń túsiniǵın rawajlandırıwda áhmiyetli.

Naqıllar oqıwshılardı turmıstıń hár túrli qubılısına xalıqtıń óz ómir tájiriyesinen payda etken estetikalıq danalıq pikirleri menen tanıstırıp, oqıwshılardıń ómirge kóz-qarasın rawajlandırıwda, sózlik sapasın bayıtıwda kútá áhmiyetke iye. Olar oqıwshılardıń unamlı hám unamsız háreketlerdi ayır biliwge, ádep-ikramlılıqtı háreketlerdiń ómirdi gózzallandıırıwshı qásiyetin seziniw, oı óz ómirine endiriwde, ádep-ikramsız háreketlerdiń biziń moralımızǵa jat ekenin túsiniw, onnan saqlanıwǵa járdem etedi. Oqıwshılardıń tábiyattaǵı, ómirdegi qubılıslardı baqlawshılılıǵın rawajlandıradı. Olardıń sóylew tilin bayıtıp, ana tilin súyiwshiligine tárbiyalaydı. Al, bul naqılardaǵı tereń mánili oy-pikirdi oqıwshılardıń sezimine qabıllaytuǵınday etip ashıp beriwdi talap etedi. Mektep tájriyebesi, naqıllardı qanday bolmasın bir tekst penen baylanıstırmaı, jeke ózin etiw barısında oqıwshılardıń naqıllardıń tásirililigin aytarlıqtay

sezinbeytuǵınlıǵın kórsetiwde. Sebebi, naqıllar ózleriniń konkret obrazlılıǵına qaramastan jeke situaciyadan abstraktanǵan ideyanı qamtıydı. Baslawısh klass oqıwshıları ózleriniń psixologiyalıq jas hám rawajlanıw ayırıqshılıǵına baylanıslı bul ideyanı konkret situaciyasız, kerekli mısallar menen dálillenip, tastıylanbasa, tolıq ayqın qabıllay almaydı. Mısalı, “Berseń alarsañ, ekseń orasań” naqılındaǵı danalıq pikir “Altın gúz”, “Gúzde”, “Gúz” temalarınıń mazmunı menen birgelikte baylanıstırıp ótilgende oqıwshılardıǵa túsiniqli boladı. “Jigitke mın túrli ónerde az” – naqılǵa oy “Suwshı” gúrrińiniń tereń túsiniw qabıllaw barısında ayqınlana túsedi. Naqıllardı belgili bir temaǵa baylanıstırıp ótiw barısında ondaǵı danalıq oydı hám onı qollanıw xarakterin jaqsı túsiniw qabıllaydı. Sonlıqtan da, naqılǵa oydı oqıwshılardıǵa jetkiziw ushın muǵallimge sabaq barısında naqıllar menen islesiwdi qalay aparıw kerekligin kórsetiw, muǵallimniń isti tvorchestvolı shólkemlestiriwine járdem beredi dep oylaymız. Mısalı, “Berseń alarsañ, ekseń orasań” naqıl maǵanasın muǵallim aldınǵı sabaqlarda ótilgen “Gúz kórinisi”, “Altın”, “Gúz” temalarınıń, mazmunına, oqıwshılardıń alǵan bilimlik túsinigine baylanıstırıp ashtı. Olardıń túsinigin anıqlaw ushın mınaday sorawlar beredi.

Sizler ótken sabaqlarda qanday temalardı óttińler?

Sizińshe temalarda neler haqqında ayılǵan? – bul sorawlar oqıwshılardan ótken tema mazmunına oy juwırtıp, óz túsinigi menen ortaqlasıwdı ámelge asıradı.

Oqıwshılar tekst mazmunını boyınsha túsinigin ayttı. Al, muǵallimniń olardan xalıq gúzdi nege “Altın gúz” dep ataydı? – dep sorawdı oqıwshılardan xalqımızdıń danalıq tereń mánili astarlı oy menen tábiyat qubılısın baylanıstırıp, ózlerinde belgili bir pikir payda etiw talap etedi. Oqıwshılardıń “gúzde tereklerdiń japıraqları sarǵayadı, shópler quwraydı ” dep qaytarǵan juwapları gúzgi tábiyat qubılısların tuwrı qabıllaǵan kórsetse, gúzde paxta, alma júzim pisedi. Júweri, tarı, salı orıp alınadı. Gúzde eginler jiynaladı, h.t.b. degen juwapları gúzdiń xalıq turmısı ushın áhmiyeti neden ibarat ekenligin sanalı túsiniqligin dálilleydi. Bul túsiniw muǵallimniń: “Paxtanıń biziń turmısımız ushın qanday áhmiyeti bar?” – degen sorawı nátiyjesinde keńeyip gózzalana

túsedi. Oqıwshılardıń qaytarǵan juwapları olardıń túsinik dárejesin kórsetiw menen birge gúz máwsiminiń gózzallıǵın xalıq turmısı ushın áhmiyeti menen baylanıstırıp, ózlerinde estetikalıq seziniwshilik payda etkenin dálilleydi. Sonlıqtan da, muǵallım oqıwshılardıǵa gúzdiń gózzallıǵın miynet processini menen baylanıstırıp ashıwı dıqqatta tutadı. Ol oqıwshılardıǵa: “Sizler gúzdiń xalıq turmısı ushın áhmiyetine túsingenińizdi, gúzdi xalıq húrmetlegen “Altın gúz” dep ataytuǵınlıǵın, gúzde paxta hár túrli daqıl eginleri, jemisler pisetuǵınlıǵın aytıńızlar. Al, usı paxta, daqıl eginleri, jemisler ózi pisip jetilise me, yamasa olardıń zúráát beriwini ushın miynet eteme?” – dedi. Bul oqıwshılardıń awıl ónimlerin jetilistiriw ushın miynetkeshlerdiń qanday miynet túrlerin ámelge asırıwı kerekligi tuwralı oylanıwdı hám olardı atawdı talap etti.

Istıń orınlanıwın tájriybede kóriw hám oǵan óz qolınan kelgen úlesin qosıw oqıwshılardıń túsiniginiń bekkem hám sanalı bolıwına járdem etedi. Bunday jaǵdayda oqıwshı hár bir atqarılatuǵın istıń áhmiyetine hám onıń estetikalıq gózzallıǵı sol is processiniń sol eginniń rawajlanıwı ushın zárúrliginde ekenligin sezinedi. Bul oqıwshınıń miynet isenimin kúsheytedi. Teoriyalıq bilim menen tájriybedegi túsiniktiń baylanısı nátiyjesinde miynet súyiwshilik payda boladı, miynet kónlikpesi qalıplese. Miynetniń áhmiyeti tuwralı bilim rawajlanadı. Oqıwshılardıń praktikalıq iske aralasıp, óz qolınan kelgen miynet penen ortaqlasıwı, olardıń teoriyalıq biliminiń keńeytiw hám bekkemleniwine unamlı tásir jasaydı. Is túsin tájriybede kórip júrgen oqıwshınıń túsinigi bul is túri haqqındaǵı túsinikti kitap arqalı toplaǵan oqıwshı menen salıstırǵanda ádewir dárejede bekkem hám tereń boladı. Mısalı, muǵallımniń oqıwshılardıń qaytarǵan juwapların alayıq:

Muǵallım: paxtanı egip jetistiriw ushın qanday is túrlerin atqarıw kerek?

Azat: paxta egetuǵın jerdi suwǵaradı, aydaydı.

Gúlzada: jerge shigit sebedi, paxta óskennen keyin suwǵaradı, paxtanı kútedi.

Tamara: paxtanı azıqlandıradı, birleydi.

Qutlımurat: paxta óskennen soń dárileydi. Sonnan keyin japıraǵı túsedi.

Muğallim: mine, ózlerińiz aytıp otırsızlar paxtanı egip, jetistiriw ańsat is emes eken. Paxtanı ósirip, onnan mol zúraát alıw ushın kóplgen miynet processlerin atqarıw kerek eken. Paxta egiletuǵın jerdi suwǵarıw, oǵan tógin tógiw, jerdi aydaw, tegislew, shigit sebiw, qarıq jarıw, ósken paxtanı kútiw, azıqlandıırıw jasaw h.t.b. kóplegen islerdi, hár qaysısın óziniń belgili waqtında sapalı etip orınlaw kerek. Sonda ǵana paxtadan mol zúraát jetilistiriledi. Tek erinbey islegen miynet ǵana jemisli nátiyjege alıp keledi. Bunı ata-babalarımız ózleriniń turmısında kórgen. Erinbey miynet islerin adamǵa jerdiń berer baylıǵı mol ekenligin bilgen. Usını jaslarǵa násiyat etken. Olarǵa “Berseń alasań – ekseń orasań” – dep aqıl aytıp, erinbey miynet etiwge, súyiwge úyretken. Naqıl sózlerdiń obrazlılıǵı, oy ıqshamlılıǵı, ondaǵı tereń mánili pikir muğallimniń oqıwshılar menen gúrrińlesiw arasında ashıladı. Muğallim oqıwshılardan: “Berseń alasań – ekseń orasań” degendi qalay túsinetuǵınlıǵın soraydı.

Oqıwshılar: Berseń alasań – ekseń orasań

Muğallim: usı naqıldı ata-babalarımızǵa bizge neni násiyatlaydı?

Azat: miynet et, miynet etiw jaqsı.

Polat: miynet etseń-tamaǵıń toyadı.

Tamara: jerdi kút, egin ek – sonda mol zúraát alasań.

Ajar: ekken egindi jaqsı kútseń – jaqsı zúraát alasań, jaman miynet etseń- alǵan zúraátıń az boladı.

Muğallim: Durıs babalarımız bizlerge qaldırǵan násiyat sózlerinde naqıldı miynetti súyiw kerekligin aytqan. Tek miynet ǵana adamdı gózlegen ármanına jetkizedi, turmısın abadanlastıradı.

Mine, miynettiń usı gózzallıǵına babalarımız: : “Berseń alasań – ekseń orasań” degen naqıl sózi arqalı bizge jetkizip, perzentlerin miynet etiwge úyretken. Ata-babalarımızdıń usınday aqıl sózin ne deymiz?

Oqıwshılar: “Naqıl” – deymiz.

Muğallim oqıwshılarǵa usınday soraw qoyıp, onnan juwap alıw arqalı, oqıwshılardıń túsiniǵin teksttegi oy menen baylanıstırıw barısında naqıldaǵı tereń mánili oydı ashadı, naqıldaǵı pikirdiń estetikalılıǵın sezindiredi.

3.2. Qaraqalpaq tili baǵdarlamalarınıń oqıw processindegi ornı.

Qaraqalpaq tili baǵdarlamalarınıń jobasını Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw Ministrliǵı, Ózbekstan pedagogikalıq ilim izertlew institutı Qaraqalpaqstan filialı tárepinen arnawlı dúzilgen komissiya dúzip, onıń proekti kópshiliktiń dodalawına usınıldı. Baǵdarlamanı qánige adamlardıń, ilimpazlar menen metodistlerdiń, muǵallımlerdiń dodalawı nátiyjesinde qaraqalpaq tili baǵdarlamaları turaqlı baǵdarlama túrinde qabıl etildi. Qaraqalpaq tili baǵdarlamasına muwapıq 6-klasta feyil sózlerdiń 4-5-klaslarda ele úyrenilmegen tárepleri, atap aytqanda, awıspalı hám awıspasız feyiller, feyil máhálleri hám olardıń jasalıwı, hal feyil hám onıń jasalıwı, kelbetlik feyil hám onıń jasalıwı, hal feyil hám kelbetlik feyillerdiń keńeytilgen aǵza wazıyasında qollanıwın úyreniw menen birge, bul klasta atlıq hám almasıq boyınsha ayırım temalar, ráwish kómekshi sózler (tirkewish, dáneker hám janapay), tańlaq hám eliklewish olardıń jazılıwları úyreniledi.

7-klasta gáp hám sóz dizbekleri, eki sostavlı gápler, tolıq emes gápler, gáptiń birgelikli aǵzaları, qaratpa sózli kiris sózli gápler, ayrımlanǵan aǵzalı gápler, tuwra hám ózlestirilgen gáp boyınsha bilim beriw názerde tutilǵan.

8-klasta qosa gáp hám onıń irkilis belgileri, dizbekli qospa gápler, baǵınıńqlı qospa gápler, aralas qospa gápler, til haqqında ulıwma maǵlıwmat, til mádeniyatı hám stilistika boyınsha ulıwma malıwmat aladı. Til haqqında ulıwma maǵlıwmatlar menen tanıstırıw tildiń jámiyetlik qubılıs hám onıń tiykarǵı qatnas quralı ekenligin, tildegi bolatuǵın ózgerislerdi, rawajlanıw nızamların belgilewge járdem etedi.

Til mádeniyatı hám stilistika bóliminiń maǵlıwmatlar beriw, ádebiy tildiń normaları menen praktikalıq jaqtan tanısıwǵa, oqıwshılardıń durıs sóylew uqıplılıǵın ósiriwge stilistika boyınsha maǵlıwmatların tereńlestiriwge hám sistemaǵa túsiriwge múmkinshilik beredi. Baǵdarlamada hár bir klasta úyreniliwge tiysli anay yáki mınaw bólimleriniń keyninde sol temalar boyınsha oqıwshılardıń qanday bilimge iye bolıwı hám sol temalar boyınsha praktikalıq

jumıslar júrgiziw kerekligi haqqında anıq kórsetpeler berilgen. Máselen, 5-klasta feyildi úyreniw arqalı teksten feyil dárejelerin bir-birinen ajıratıp, olardıń mánilik ózgesheliklerin túsindire biliw, feyildiń ózlik hám ózgelik dárejeleriniń gápte qollanıw ayırmashılıǵın ajırata biliw, shárt hám tilek feyilderdiń jasalıwın hám mánilerin túsiniwge baylanıslı shınıǵıwlar islew, qospa feyillerdiń mánilerin hám jazılıwın anıqlaw boyınsh shınıǵıwlar islew tuwralı usınıslar menen nusqawlar berilgen. Sonday-aq, baǵdarlamada “til ósiriw sabaqları” teması tiykarında til bólimlerine baylanıslı islenetuǵın praktikalıq jumıslar boyınsha metodikalıq kórsetpeler berilgen. Bul kórsetpelerde oqıwshılardıń awızsha hám jazba til baylıǵın rawajlandırıwǵa baylanıslı hár bir klasta islenetuǵın jumıs túrleri kórsetilgen. Onda ásirese bayan, shıǵarma jumısların júrgiziwde qanday temalar ústinde islew kerekligi jazba jumıslardı jazıw nátiyjesinde oqıwshılardıń qanday talaplardı iske asırıwı tiyis ekenligi tuwralı muǵallimlerde metodikalıq kórsetpeler beredi.

Baǵdarlama avtorları oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw hám oǵan material tańlawda tómendegi máselelerdi basshılıqqa alǵan:

- a) oqıtıwdıń turmıs penen baylanıslı bolıwı, yaǵniy tańlangan materialdıń oqıwshınıń óndirislik hám jámiyetlik xızmetinde praktikalıq áhmiyetke iye bolıwı.
- b) Qaraqalpaq tilin oqıtıwda til tuwralı ilimniń jetiskenliklerdiń orın alıwı, yaǵniy mektepte oqıtılatuǵın qaraqalpaq tili kursı menen lingvistika páni ortasında baylanıstıń bolıwı.
- v) tańlangan materiallar oqıwshılardıń úyreniwı ushın awır bolmawı, onda eń zárúrli tiykarǵı temalardı alıw, ekinshi dárejeli materiallardıń bolmawı.
- g) materiallardıń logika, lingvistika hám pedagogika ilimi menen sáykes izbe-izlik penen jaylastırılıwı, onıń grammatika menen baylanıslılıǵına ayırıqsha dıqqat awdarıw, onda oqıwshılardıń jazıw hám jazba kónlikpeleriniń qalıplesiwi.

Baǵdarlamanıń túsiniw xatına qaraqalpaq tili kursınıń kólemi hám quralı, principiari til bólimleri arasındadıǵı baylanıs hám onı úyreniwdegi tiykarǵı

waziypaları, 5-9-klaslarda qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń metodikasına qoyılǵan talaplardı iske asırıw jolları keń túrde belgilenip berilgen. Sonlıqtan da mektep muǵallimleri baǵdarlamalıń túsiniń xatın ondaǵı materiallardı tereń úyrenip alıwǵa ayrıqsha áhmiyet bermegeni lazım.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerdiń 5-9-klaslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili baǵdarlaması til iliminiń hám pedegogika menen metodikasınıń sońǵı jetiskenliklerin óz ishine alǵan, mektep tájriybelerine tiykarlangan mektep baǵdarlaması bolıp tabıladı. Mektep baǵdarlamasında baǵdarlamalar menen sabaqlıqlardıń sapasınıń házirgi talap dárejesinde emes ekenligi, olardıń biraz awırılıp ketkenligi nátiyjesinde mektep oqıwshılarına pán tiykarların oqıtıwda geypara qıyınshılıqlardıń bar ekenligi de kórsetilip ótilgen edi. Haqıyqatında da mekteplerde oqıtılatuǵın basqa pánler siyaqlı qaraqalpaq tili baǵdarlaması mektep sabaqlıqlarınıń mazmunın jetilistiriw házirgi kúniniń eń áhmiyetli máselelerdiń bir ekenligin mektep tájriybesi kórsetti. Sonıń ushında “2004-2009-jıllarda mektep bilimlendiriwın rawajlandırıwdıń mámleketlik ulıwma Milliy Baǵdarlaması” haqqındaǵı qararında oqıw jobaları sabaqlıqlar menen oqıw quralları oqıtıw usılları jetilistirsın, oqıwshılardıń kóp tapsırmalar beriw, oqıw materialların hátten ziyat qıyınlastırılısın dep kórsetiledi. Nátiyjede 5-9-klaslarǵa arnalǵan qaraqalpaq tili baǵdarlaması jańa qarar tiykarında qayta dúzildi. Úyreniliwge tiyisli materiallar klaslar boyınsha qayta jayǵastırıldı. Bunda negizinen oqıwshılardı tárbiyalıq jumıslarǵa, bilimniń tárbiyalıq xarakterine, kásip tańlawǵa miynetti súyiwge ayrıqsha itibar beriw kerekligi kórsetiledi.

Usıǵan baylanıslı baǵdarlamalıń hár bir klasqa arnalǵan bóliminde oqıwshılardıń awızsha hám jazba til baylıǵın ósiriwge baylanıslı islenetuǵın islerdiń túrleri, oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerine qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar, qaraqalpaq tiliniń basqa oqıw pánleri menen baylanısı boyınsha alıp barılatuǵın jumıs túrleri kórsetilgen.

3.3. Qaraqalpaq tilinde bilim, uqıplıq hám kónligiw arasındaǵı baylanıs.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın klaslarda qaraqalpaq tili baǵdarlaması arqalı qaraqalpaq tiliniń grammatik, fonetika, leksika, sózlerdiń jasalıwı, til tariyxına belgili kólemde teoriyalıq bilimge iye bolıw kerek. Ekinshiden: sózlerdi orfografiyalıq jaqtan durıs jazıw, irkilis belgilerin qoya biliw, oqıwshılardıń uqıplılıǵı menen kónlikpelerin hár tárepleme iyelep alıwı tiyis.

Mektepte oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen alǵan biliminiń tiyanaqlılıǵı olardıń sol teoriyalıq bilimdi praktikalıq jaqtan durıs qollana alıwı menen anıqlanadı. Sebebi, geyde mektep oqıwshıları sabaq dawamında sóz shaqapların izbe-iz atamaları menen aytıp beriwi, yáki berilgen misal yamasa teksten feyil sózlerdi tabıwı hám olardıń anıqlamasın túsindiriwi múmkin. Biraqta olarǵa grammatikalıq tallaw jasaǵanda anaw yáki mına sózdiń qaysı sóz shaqabı ekenligin, yamasa sol feyil sózdiń qaysı máhálde qollanılıp turǵanın, onıń feyildiń qaysı kategoriyasına kiretuǵınlıǵın ayta almay, oqıwshı tubalap qaladı. Sonday-aq oqıwshılar orfografiyalıq, funktuaciyalıq qaǵıydalardı jaqsı hám hár tárepleme úyrengen biraq sózlerdi jazıwda ayırım qátelerge jol qoyadı. Demek, oqıwshılar mektepte jergilikli jerdiń mámleketlik tili esaplangan qaraqalpaq tilin úyreniw barısında belgili kólemde bilimge iye bolıp ǵana qoymastan tiyisli dárejedegi uqıplılıqqa hám kónlikpege iye bolıwı kerek. Bunday bolmaǵanda oqıwshı tiyanaqlı bilimge iye bola almaydı. Úyrenilgen teoriyalıq material oqıwsı yadında turaqlı saqlanbaydı.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tiliniń oqıtıwdıń mámleketlik bilimlendiriw standartında oqıwshınıń kónligiwi degende anıqlawǵa tiyisli bolǵan grammatikalıq formanı yákiqandayda bir punktuaciyalıq belgini tez taba biliw hám onı túsindire alıwın eskertedi. Mektep oqıwshıları sózlerdiń mánilerin olardıń bir-birinen ózgesheliklerin yamasa ǵáptegi sózlerdiń orın tártibiniń durıs yáki nadurıs ekenligin anıqlawı yamasa gúrrińniń mazmunın tolıq jazıp beriwi múmkin, yáki bul talaptı tiyisli dárejede orınlay almawı múmkin. Demek, oqıwshınıń oqıw waqtında berilgen

bilimdi praktikalıq jaqtan ózlestiriwinde kónligiw uqıplılıqqa qatnası boyınsha sońǵı tiykarǵı basqısh bolıp, ol uqıplılıqtı jetilistiredi.

Demek, uqıplılıq hám kónligiw ortasındaǵı baylanıs bunıń menen sheklenip qalmaydı. 5-9-klass oqıwshıları qandayda bir qospalı jumıstı orınlawı ushın tiyisli dárejede kónlikpeniń bolıwı shárt. Oqıwshılardıń qaraqalpaq tili baǵdarlaması boyınsha materiallardıń mazmunın túsindiriwde uqıplılıqta kónligiwde zárúrli, olar bir-birine qarama-qarsı qoyılmaydı, uqıplılıq hám kónligiw qaraqalpaq tilinde oqıwshılardıń alǵan bilimi negizinde hár túrli shınıǵıwlardı islew waqtında jetilisedi.

Mámleketlik bilimlendiriw standartınıń talaplarına say qaraqalpaq tili boyınsha 5-6-klaslarda qálegen bólimlerdi úyreniwde ol boyınsha baǵdarlama kólemindegi teoriyalıq bilimdi iyelewge uqıplılıq hám kónligiw sheshiwshi áhmiyetke iye. Sebebi, oqıwshınıń bilimi sanalı ózlestiriwi onıń uqıplılıǵına baylanıslı bolsa, al onı praktikalıq jaqtan qollana biliwi kónligiwine baylanıslı. Qaraqalpaqstan Respublikası Mámleketlik tili tuwralı Nızamnıń (1989-jıl 1-dekabr) qabıl etiliwi mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń mazmunın jetilistiriwge keń múmkinshilik ashıp beredi.

Demek, qaraqalpaq tili múǵallimleri oqıwshılardıǵa qaraqalpaq tili kursınıń qaysı tarawı boyınsha teoriyalıq bilim bermesin hám praktikalıq kónlikpe payda etpesin, onda sózlerdiń leksikalıq mánileri menen grammatikalıq ózgesheliklerine, sózlerdiń tilde qollanıwdaǵı stillik ayırmashılıqlarına mudamı dıqqat awdarıp barıwı lazım. Nátiyjede oqıwshılardıń berilgen bilimdi iyelewge bolǵan uqıplılıǵı menen kónlikpeleri jaqsı rawajlanadı. Sonda ǵana biz oqıwshılardıń qaraqalpaq tilin tereń hám sanalı uǵıp alıwın támiynley alamız.

3.4. Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń stragiyalıq baǵdarı.

Qaraqalpaq tili metodikası basqa jeke pánler metodikası sıyaqlı pedagogika iliminiń tarawına jatadı. Ol óziniń izertlew tarawına, óziniń mazmun hám izertlew, dálillew hám túsindiriw usılına iye. Qaraqalpaq tili metodikası óz aldına ilim bolıp, ol qaraqalpaq tilin oqıtıwda haqıyqatlıqtı belgileytuǵın bilim

quramı bolıp esaplanadı. Metodika ilimi bul pedagogika, psixologiya, lingvistika hám praktikalıq tájriybelerdin juwmaǵı tiykarında dúzilgen teoriyalıq qaǵıydalardı ana tilin oqıtıw processinde belgili nızamlılıq tiykarında bildiriwdin juwmaǵı.

Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdin tiykarǵı maqseti, oqıwshılardıń sawatlı jaza biliwin hám sózley alıwın hár tárepleme tolıq támiynlewden ibarat. Bunın ushın mektep oqıwshılarına qaraqalpaq tili baǵdarlamasına muwapıq fonetika hám morfologiya, leksika hám orfografiya, sintaksis hám puntuaciya, stilistika hám til mádeniyatı sonday-aq til ósiriwge baylanıslı tiyisli dárejede eń tiykarǵı máseleler boyınsha lingvistikalıq maǵlıwmat hám praktikalıq kónlikpe beriwimiz zárúr.

Bul maqsetke erisiwde qaraqalpaq tili pániniń baslawısh hám orta mekteplerdegi kólemin, mazmunın ózine tán ózgeshelik belgileri menen maqsetin onıń qurılısın qaraqalpaq tili kursınıń bólimleri arasındaǵı baylanıs, olardıń izbe-izligi, temalar hám baplar arasındaǵı úzliksizlik oqıw materiallarınıń klaslar boyınsha anıqlaw.

Materiallardı úyretiwde hám úyreniwde muǵallimniń hám oqıwshınıń jumsaytuǵın waqtın hám kúshin úyreniw hám esapqa alıw sonday-aq oqıtıwdin nátiyjeliligine erisiw maqsetinde eń qolaylı, eń paydalı metodlardı usınıw maqsetke muwapıq boladı. Bunda úyreniw ushın tayarlanǵan materialdın ózine tán ózgesheligi hám oqıwshılardıń psixologiyalıq fiziologiyalıq ayırmashılıqları esapqa alınadı.

Oqıwshılardıń qaraqalpaq tili baǵdarlamasında belgilengen bilimdi bir tárepte izbe-iz ózlestiriw ushın yaǵniy onı durıs qabıl etiwı dál anıq túsiniwi materialdı este saqlawı hám onı praktikada qollana biliwi ushın tiyisli bolǵan máselelerdi islep shıǵıw.

Qaraqalpaq tili metodikası bárinen de burın neni úyreniw? Onı qalay úyretiw? Oqıwshılardı nege úyretiw qanday maqsette? Qanday jollar menen úyretiw? Ne ushın úyretiw kerek? Degen eń tiykarǵı áhmiyetli sorawlarǵa juwap beredi.

Solay etip, oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerdegi qaraqalpaq tiliniń metodikası qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń mazmunın, principińin metodların úyretiw menen birge oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen bilim hám kónlikpe alıw jolların belgileytuǵın ilim bolıp tabıladı.

Metodika bul qaraqalpaq tiliniń teoriyasın úyretiw arqalı oqıwshılardıń jámiyetlik kóz qarasın qalıplestiredi, olardı adamlardıń paydalı isine sadıq bolıwǵa, óz Watanın súyiwge tárbiyalaydı, qaraqalpaq ádebiy tilinde durıs sóylewge hám jazıwǵa úyretedi.

Sonıń menen bir waqıtta qaraqalpaq tiliniń metodikası muǵallimniń pedagogikalıq kóz-qarasın qalıplestiredi, óz qánigeligi boyınsha pedagogikalıq isenimin jetilistiredi, kem-kemnen jeke tájriybesin bayıtadı, óz kásibin súyiwge tárbiyalaydı, ózinde jıynalǵan bilimdi oqıwshılardıǵa beriwde eń zárúrli usıllardı durıs paydalanıw jolların bilip alıwda támiynleydi.

Bulardan tısqarı qaraqalpaq tiliniń metodikası muǵallimniń óz ústinde isine dóretiwshili penen qatnas jasawına baǵdar beredi, óz ústinde islewde materialdı oqıwshılardıǵa túsindiriwde ketetuǵın waqıtın, kúshin ıqsham paydalanıw usılların belgilep alıwdı qalıplestiredi.

3.5. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń izertlew usılları.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń óz aldına mazmunı bolıw menen birge, onıń oqıtıw nızamların úyretiwdi tekseretuǵın usıllar bar. Bul metodikalıq usıllar tiykarınan tómendegilerden ibarat:

Baqlaw usılı. Bul usıl negizinde oqıwshılardıń sabaq barısında klastan tıs hám úyge berilgen tapsırmalardı orınlawǵa baylanıslı islegen jumısları belgili bir maqsette bayqaladı sonday-aq muǵallimniń sabaq ótiw usılı metodist tárepinen hár tárepleme analizlenedi. Qaraqalpaq tiliniń metodikasında bul usıldıń ózine tán ózgeshelikleri bar.

Tájriybelerdi úyreniw, tallaw hám onı juwmaqlastırıw usılı. Mektep hám muǵallimniń is tájriybesin úyreniw. Máselen, muǵalliminiń mektepte júrgizip atırǵan xızmetin, sabaqta didaktikalıq materiallardıń sonıń ishinde ásirese til

materiallardıń paydalanıw oqıwshılaǵa teoriyalıq materiallardı úyretiwde hár qanday metodikalıq usıllardan orınlı paydalanıw hám t.b. tájriybelerdı úyreniw, tańlaw jasaw metodika pání tiykarında berilip atırǵan teoriyalıq bilim juwmaǵınıń, durıslıǵın tekseriwde eń tiykarǵı hám isenimli norma hám sheshiwshi faktor bolıp ǵana qoymastan bul qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasın jańalıqlar menen bayıtıwdıń deregi bolıp tabıladı. Sonlıqtanda muǵallimniń is tájriybeleri tek sabaqta ǵana úyrenilip qoymastan, ol pedagogikalıq oqıwlar hám baspa sóz arqalı gazeta- jurnallar, toplamlar, sonday-aq radio hám televideniye arqalıda juwmaqlastırıladı.

Oqıwshılar menen jeke gúrriń ótkeriw metodi.

Bul metod oqıwshılardıń jeke psixologiyalıq ózgesheligin bilip alıwda áhmiyetli usıl bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, bul metod izertlew metodında eń áhmiyetli usıl retinde psixologiyada keńnen qollanıladı.

Anketa metodi. Bul metod tiykarında muǵallım klastaǵı kóplegen oqıwshıǵa bir waqıtta sorawlar berip, bul sorawlardıń juwabın tekseredi, nátiyjede hár bir oqıwshınıń anıqlawǵa tiyisli anaw yáki mınaw máseleni qalay orınlaǵanın anıqlap aladı.

Statistikalıq metod. Bul metod tiykarında oqıwshılardıń anaw yáki mınaw orfografiyalıq qaǵıydalardı (qátelerdi boldırmaw) bilip alıwınıń, sózlik qorınıń ósiwi hám rawajlanıwınıń qalıplesiwi anıqlanadı.

Eksperiment metodi. Bul metod arqalı qaraqalpaq tilvboyınsha dúzilgen sabaqlıqlardı, onda berilgen grammatikalıq qaǵıydalar menen shınıǵıw materialları hám onı orınlaw ushın qoyılǵan talaplar, bunda usınılǵan metodikalıq usıllar menen ádislerdiń qanday nátiyje bergenligin klasta sabaq barısında sınap kóredi. Bul sınap kóriwdiń nátiyjelerin anıq biliw ushın hár qıylı variantta tekseriw tiyisli materiallardı islep shıǵadı hám onı bir neshe mekteplerde sınap kórip, nátiyjeleri salıstırıladı.

Bul usıllardıń bárin úyreniw, yaǵnıy oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tili metodikasınıń rawajlanıw tariyxın úyreniw. Qaraqalpaq tili metodikasınıń tariyxına baylanıslı máseleler negizinen

ǵarezsizlik dáwirinen keyingi waqıtta qolǵa alına basladı. Bul dáwir ishinde mektep oqıwshılar ushın qaraqalpaq tili boyınsha baǵdarlama menen sabaqlıqlar dúzildi.

Basqa millet wákillerine qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń zárúrli máselelerine baylanıslı bir neshe ilimiy maqalalar ilimiy toplamlarda hám baspa sóz betlerinde járiyalandı.

Joqarıda atap ótilgen izertlew metodları qaraqalpaq tili oqıtıw metodikasın izertlewde ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp ol ilimiy izertlewlerdiń belgili juwmaq shıǵarıwda úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń basqa pánler menen baylanısı. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası qaraqalpaq tili boyınsha oqıwshılarǵa bilim beriwwazıypasın durıs ámelge asırıwda ayırım pánler menen tıǵız baylanısta boladı. Ásirese til ilimi pedagogika menen psixologiya menen óz-ara baylanis tiykarında oqıwshılarǵa qaraqalpaq tilinen teoriyalıq bilim hám praktikalıq kónlikpe beredi.

3.6. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń til ilimi menen baylanısı.

Haqıyqatında da mekteplerde úyreniletuǵın qaraqalpaq tili materialınıń ilimiy tiykarı hám onıń mazmunı til bilimi arqalı anıqlanadı sonıń ushında mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń mazmunlı hám nátiyjeli bolıwı til tuwralı lingvistikalıq juwmaqlardıń anıq bolıwı menen baylanılı. Sonlıqtan da qaraqalpaq tili metodikası házirgi lingvistikalıq ilim tiykarında ǵana rawajlanadı.

Mekteplerge arnlǵan baǵdarlamalar menen sabaqlıqlarda házirgi qaraqalpaq tili fonetikasınıń sisteması, grammatikalıq qurılısı, leksikalıq grammatikalıq normalarınıń mazmunı anıq bayanlanıp, bul tuwralı oqıwshılarǵa dáslepki baslanǵısh bilim beriledi. Demek, oqıwshılar fonetikanı úyreniw arqalı ses hám háripti, dawıslı hám dawıssız seslerdi bir-birinen sanalı túrde ayıra biliwdi úyrenedi. Grammatikanı úyreniw nátiyjesinde sózlerdiń jasalıw jolın, sózdiń morfologiyalıq qurılısın, sóz shaqapları mánileri menen

grammatikalıq belgilerin gáp hám onıń túrlerin, olardıń bir-biri menen óz-ara baylanısın sanalı túrde ózlestirip alıwı hám olarǵa tallaw jasay biliwi shárt. Tildiń leksika bólimi boyınsha oqıwshılarǵa teoriyalıq bilim berilgende shınıǵıwlar arqalı qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında, ásirese ğarezsizlik jıllarında jámiyetlik qubılıslarda, xalqımızdıń turmısında payda bolıp atırǵan ózgerislerdi óz ishine alatuǵın tekstler menen mısallardı tańlaw kerek hám usılardıń tiykarında túsindiriw lazım.

Demek, oqıwshılar qaraqalpaq tili boyınsha júrgiziletuǵın shınıǵıwlar tiykarında tildiń adamlardıń bir-biri menen óz-ara qatnas quralı ekenligi haqqında túsinikti ózinde qalıplestiriwi lazım. Adamlar sóz hám gáp járdeminde dúnyadaǵı qubılıslar tuwralı bilgen nárselerin til arqalı belgili bir tártipte bayanlawǵa múmkinshilik aladı. Sonlıqtanda tilge mudamı itibar beriw, óz pikirlerin basqalarǵa jetkeriwde tildiń sózlik quramınan durıs paydalana biliwi tiyis.

Mektep oqıwshıları sózlerdiń bir-biri menen dizbeklesiwi, óz-ara birigiwi nátiyjesinde gáplerdiń payda bolıwı tuwralı tildiń grammatikalıq nızamların úyreniw arqalı qubılıslar ondaǵı hár qanday qubılıslar arqalı zatlar olar arasındaǵı baylanıstı kem-kemnen túsine baslaydı. Bul túsinipler sózler arqalı bayanlanadı. Álbette, sózlerdiń payda bolıwı da belgili bir nızam arqalı júzege keledi.

Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıwshılardıń orfografiyalıq kónlikpesin qalıplestiriwde shınıǵıw jumısların turaqlı ótkeriw eń paydalı usıllardıń birinen esaplanadı. Bunda oqıwshınıń orfografiyalıq sawatlılıǵı asadı. Fonetikanı ózlestiriwi menen ǵana bul jumıs iske asırılmastan tildiń morfologiya bóliminde sanalı túrde ózlestiriliwine tikkeley járdem beredi. Haqıyqatındada mektep ushın arnalǵan sabaqlıqlar, atap aytqanda fonetika leksika, grammatika t.b. tildiń bólimleri boyınsha dúzilgen oqıw quralları hám ilimiy negizdegi sabaqlıqlar metodologiyalıq tiykarda dúziliwi shárt. Sonlıqtan da sońǵı jılları mektep grammatikaları menen ilimiy tiykardaǵı grammatika arasındaǵı baylanıs

máselesine ayrıqsha áhmiyet berilmekte. Máselen, mektep grammatikalarında gáptiń keńeytilgen aǵzaları, ayırım sóz shaqaplarınıń zatlıq mánide qollanılıwına baylanıslı materiallardıń beriliwi gáp aǵzalarınıń hám sóz shaqaplarınıń leksika grammatikalıq mánilerin ayırıwda ilimiy grammatikaǵa tiykarlanadı.

Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwda anaw yáki mınaw metodikalıq usıllardı mektep praktikasında qollanıw úyreniwge tiyisli materiallardıń xarakterine baylanıslı bolıp tabıladı. Máselen, oqıwshılar ushın birinshi ret eskertiw diktantın jazdırıp, onnan keyin tekseriw diktantın alamız. Bul usıllardı qollanbay turıp, klass oqıwshılarına shıǵarma jumısın jazdırıw qıyın. Mekteplerde júrgiziletuǵın fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik tańlaw, onıń metodikalıq usılları mazmunı lingvistikalıq ilim arqalı anıqlanadı. Qaraqalpaq tiliniń metodikası onıń rawajlanıwı pedagogikalıq ilim bolıp ǵana qoymastan, ol lingvistikalıq ilim menen belgilenedi. Máselen, oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandırıw metodikası qaraqalpaq tiliniń grammatikasın esapqa alıw arqalı islenedi. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasın lingvistikalıq tiykarın iyelew mektep muǵallimleriniń til iliminiń teoriyalıq tiykarların, tildiń fonetika grammatika, leksika hám stilistika, orfografiya hám punktuaciya bólimlerin tereń biliwi menen birge, tásirli oqıy alıwı, ádebiy tilde anıq hám durıs sóyley biliw uqıplılıǵın talap etedi. Sebebi, muǵallım tildiń bólimleri boyınsha tiyisli dárejede teoriyalıq bilimge iye bolmay turıp oqıwshılarda sawatlı jazıw hám oqıw kónlikpesin payda ete almaydı. Belgili tilshi ilinpaz N.A.Baskakov: “óziń bilimli, tárbiyalanǵan, sawatlı hám maǵlıwmatlı bolmasañ, basqalardı oqıtıwıń, tárbiyalawıń hám maǵlıwmatlı etiwıń hesh qanday múmkin emes”, - dep kórsetken edi. Haqıyqatında muǵallımniń óz ana tilin tereń biliwi onıń awızsha hám jazba tildi hár tárepleme ózlestiriwi praktikalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye. Sebebi, muǵallım lingvistika iliminiń nátiyjelerin túsindirip ǵana qoymastan, basqa millet wákilleriniń perzentleri bolǵan biziń oqıwshılarımızdı zaman talabı ruwxında tárbiyalaydı.

3.7. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń pedagogika hám psixologiya pánleri menen baylanısı.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerdiń 5-9-klaslarında qaraqalpaq tilin qalay etip úyreniw kerek, onda qanday metodikalıq usıllardı qollanıw nátiyje beredi, oqıwshılar qaraqalpaq tilinen bilim hám kónlikpeni ózinde qalay ózlestiriwi zárúr ekenligi haqqında pedagogika hám psixologiya páni sheshiwshi áhmiyetke iye. Pedagogika páni jámiyetimizde keleshek jas áwladlardı oqıtıw jáne tárbiyalawdıń jolların hám formaların, usılları menen mazmunın, maqsetin, tiykarın belgilep beriwshi ilim bolıp tabıladı.

Pedagogika páni onıń áhmiyetli bólimi bolǵan didaktika oqıtıwdıń ulıwma teoriyası bolıp menen birge qaraqalpaq tili metodikasında teoriyalıq tiykarı bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası didaktikanıń ilimiylik sanalılıq, aktivlilik, kózgizbelilik, teoriyanıń praktika menen baylanısıw h.t.b. prinsiplerine tiykarlanadı. Sonday-aq oqıtıw teoriyasın islep shıǵıw hám jetilistiriwden didaktikanıń tiykarǵı waziypası bolıp tabıladı. Sonlıqtan da qaraqalpaq tili muǵallimleri bilim hám tárbiya beriwde pedagogikanıń principlerine tiyanaqlı bilim beriwge erise almaydı.

Qaraqalpaq tili metodikası – bul psixologiya páni menen de tıǵız baylanıslı, sebebi, psixologiya páni menen metodika bir-biri menen baylanılı bolıp bir-birine tásir etiwshi pedagogika ilimniń tarawı bolıp tabıladı. Pedagogika páni arqalı mektepte oqıtılatuǵın qaraqalpaq tili pániniń baǵdarı maqset hám waziypaları anıqlanadı. Qaraqalpaq tili metodikası óziniń usılları arqalı keleshek jámiyet adamların tárbiyalaw jolların islep shıǵıw tuwralı pedagogikanıń waziypaların iske asıradı. Ol qaraqalpaq til sabasında milliy ǵárezsizlik ideyası boyınsha tárbiyanı ámelge asırıwǵa baylanıslı materiallardı tańlawdıń jolların kórsetedi.

Psixologiya páni izertlewdiń negizgi usıllarınan esaplanadı. Bul arqalı klass oqıwshılarınıń psixologiyalıq ózgesheligi úyreniledi. Psixologiya muǵallimge oqıwshılardıń psixologiyalıq uqıplılıǵın úyreniwge, olardıń materiallardı qabıl etiwın, este saqlawın bilip alıwǵa járdem etedi, muǵallimlerdi

metodika menen qurallandıradı. Hár bir muǵallım oqıwshılardıń psixologiyalıq ózgesheligin bilmey turıp, qaraqalpaq tili metodikasınıń oqıtıw usılların orınlı túrde qollanıwı múmkin emes. Egerde muǵallım oqıwshılardıń jeke psixologiyalıq ózgesheligin uqıplılıǵın olardıń ulıwma rawajlanıw qábiletin hár tárepleme úyrense ǵana hár qanday metodikalıq usıllar jaqsı nátiyje beredi. Muǵallım sabaqta oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın payda ete bilse, temaǵa tiyisli materialdı túsindiriw waqtında oqıwshılardıń dıqqatın tolıq awdarabilse hám sol berilgen teoriyalıq bilimdi este saqlap qalıw jolların qollana alsa, qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń sapası jánede artadı.

3.8. Eksperiment nátiyjeleri hám olardıń analizleri.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tili metodikasınıń ilimiy teoriyalıq máselelerin islep shıǵıw tek til ilimine pedagogika hám psixologiyaǵa tiykarlanbastan, ol mektep hám muǵallım tájriybelerinde esapqa aladı. Sebebi, mektep praktikasını menen aldınǵı qaraqalpaq tili muǵallımleriniń tájriybeleri metodika teорияsın, onıń negizin jańa faktorlar menen bayıtıp baradı. Eksperimental mekteplerimizdegi sınav tájriybe jumısları qaraqalpaq tili metodikasınıń aldında turǵan qospalı wazıypalardı durıs sheshiwde úlken áhmiyetke iye. Bul jumısta óz ústinde dóretiwshilik penen islegen muǵallımlerdiń jeke metodikalıq usılların úyreniwde biziń baqlaw jumıslarımız úlken rol atqaradı. Baqlaw tiykarında muǵallımlerdiń is tájriybelerin úyreniw olardı juwmaqlastırıp, oǵan ilimiy jaqtan tallaw jasaw usınılǵan metodikalıq qollanbalardıń hám olardıń juwmaqlarınıń nátiyjeligin anıqlawǵa járdem beredi.

Sonlıqtanda oqıtıw metodikasın jetilistiriwde aldınǵı tójriybelerge tiykarlanıwdıń áhmiyetli ekenligi 2004-jıl 19-fevralda qabıl etilgen “Mektep bilimlendiriwdiń rawajlandırıwdıń mámleketlik ulıwma Milliy baǵdarlaması haqqında”ǵı qararda kórsetiledi. Bul qararda mekteptegi bilim hám tárbiya beriwdiń úzliksizligi menen izbe-izligin saqlap bilim beriw – bul házirgi waqıttaǵı xalıq bilimlendiriwdiń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri ekenligi kórsetiledi. Bul wazıypalardıń orınlanıwı hám tiyisli nátiyjege erisiw –

bul tikkeley mektep muǵallimleriniń sabaq ótiwdegi, baǵdarlamadaǵı berilgen materiallar kóleminde bilim hám tárbiya beriwine tikkeley baylanıslı. Sebebi, úzliksiz bilimlendiriw salası ushın oqıw baǵdarlamaların sabaqlıq, oqıw qurallarındaǵı berilgen materiallardı mámleketlik bilimlendiriw standartları talabı dárejesinde oqıwshılarǵa úyretiw-mektep muǵallimleriniń aldında jánede úlken juwapkershilikli wazıypaların júkleydi. Bul muǵallimnen úlken sheberlik penen talapshańlıqtı talap etedi.

Bul jumıslardıń iske asıwında hár jıl sayın ótkeriletuǵın muǵallimlerdiń avgust-metodikalıq keńeslerindegi qaraqalpaq tilin oqıtıwǵa baylanıslı bir neshe bayanatları tıńlanadı, ondaǵı ayırım bayanatlar baspa sóz betlerinde járiyalanıp, ásirese awıl mekteplerinde islewshi qaraqalpaq tili muǵallimleriniń is tájriybelerin úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Házirgi kúnde mektep praktikasını menen muǵallimlerdiń is tájriybelerin úyreniwde, onı jetilistiriwde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasınıń dáslepki eń nátiyjeli usılları kelip shıqpaqta. Máselen, sabaq barısın interaktiv metodını menen ótiw, bunda almasıqlardıń segiz túrge bóliniwini oqıwshılarǵa túsindire kelip, klass kóleminde segiz konvert tayarlaymız, segiz konverttiń hár qaysısına hár almasıqtıń atın jazıp, oqıwshılardıń oylap tapqan mısallardıń tiyisli konvertke saldıramız. Máselen: hámmebiz mektepten birge qayttıq, degen misal jámlew almasıǵı dep atalǵan konverttiń misalı bola aladı, usınday jollar menen sabaqtı oqıtıwdıń interaktiv metodın keńnen en jaydırıw múmkin. Sonday-aq qaraqalpaq tiline mámleketlik biylik berilgeniniń 15 jıllıq dáwir ishinde qaraqalpaq tilindegi jetiskenliklerdi de usı metod arqalı túsindiriwge boladı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasını óz ishine tómenдеги bilimlerdi aladı.

1. Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń ulıwma máseleleri hám metodikasını. Bul bólimlerde mekteplerde oqıtılatuǵın qaraqalpaq tiliniń wazıypaları menen mazmunı, kólemi qaraqalpaq tili boyınsha mektep baǵdarlamaları menen sabaqlıqları tuwralı máseleler, qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasını ilim sıpatında, onıń qaraqalpaq tili muǵallimleri ushın áhmiyeti metodikanıń teoriyalıq tiykarları bayanlanadı, sonday-aq ulıwma metodikalıq hám didaktikalıq

principles, onı qaraqalpaq tilin oqıtıwda qollanıw, sabaq túrleri, oqıtıwdıń usılları sóz boladı.

2. Leksikanı oqıtıw metodikası bul bólimde sózlerdiń leksikalıq mánileri, sinonim, antonim, gónergen sózler, neolizmler, terminler, sózlikler, frazologiyalıq sóz dizbeklerine tallaw jasaladı.

3. Fonetika hám grammatikanı oqıtıw metodikası.

4. Orfografiya hám puntuaciyanı oqıtıw metodikası.

5. Qaraqalpaq tili sabağında oqıwshılardıń til baylıgın rawajlandırıw metodikası.

6. Qaraqalpaq til boyınsha ótkeriletuğın klastan tıs jumıslardıń metodikası.

7. Mektepte qaraqalpaq til kabinetin shólkemlestiriw.

Kórsetilgen hár bir bólim boyınsha tiyisli bolğan anaw yáki mınaw máselege baylanıslı bayanlangan metodikalıq usıllar qaraqalpaq tili muğallimleriniń kúndelikli jumıslarında tiykarǵı baǵdarlamalıq material bolıp tabıladı.

Álbette, hár bir bólim tuwralı oqıwshılardıǵa teoriyalıq bilim berilgende onda stilistikalıq máselelerde kózde tutıladı.

Joqarıda kórsetilgen oqıw basqa tilde alıp barılatuğın mekteplerdegi qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası kursınıń bólimleri lingvistikalıq, pedagogika hám psixologiyalıq, mektep praktikasını menen muğallimlerdiń is tájriyebelerine súenip is alıp baradı. Onda ulıwma didaktikalıq principler bassılıqqa alınadı, bul metodlardı túsindiriwge tiyisli materiallardıń mazmunını menen xarakterine qaray qollanıladı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń ulıwma didaktikalıq principleri:

Oqıwshılardıń úyreniwge tiyisli materialdı túsiniwge hám bekkemlewge baylanıslı metodikalıq usıllardı hám shınıǵıw jumısların tańlaw variantlıq princip qaraqalpaq tilin oqıtıw pánine tán eń áhmiyetli princip bolıp tabıladı. Bunda, muğallim qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasındaǵı anaw yáki mınaw usıllar menen ádislerdi ózinshe paydalana aladı.

Sabaq barısındaǵı hár qıylı shınıǵıwlar menen jazba jumıslardı ótkeriw oqıwshılardıń usı pánge bolğan qızıǵıwshılıgın arttırıp baradı, sonıń menen birge basqa millet wákilleriniń perzentlerine qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń sapasını

arttıradı. Álbette, bunda muǵallimniń dóretiwshilik baslaması, pedagogikalıq hám metodikalıq bilimi áhmiyetli orın tutadı.

Oqıtıwdıń ilimiy sistemalıq, úzliksizlik hám izbe-izlik principini.

Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerdiń oqıwshılarına qaraqalpaq tilinen teoriyalıq bilim berilgende házirgi lingvistikada qaraqalpaq til biliminde hár tárepleme anıqlanǵan, ilimiy jaqtan dálillengen maǵlıwmat beriledi. Muǵallım sabaq barısında til ilimindegi qubılıslardı bir-biri menen baylanıslı hám rawajlanıw kóz-qarasınan alıp túsindiredi.

Oqıtıw barısındaǵı ilimiylik, sistemalıq, úzliksizlik hám izbe-izlik principini – bul qaraqalpaq tilin oqıtıwda dáslep temalar arasındaǵı keyin tákirarlaw arasındaǵı, hár bir baplar arasındaǵı keyin ala klastan-klasqa ótken waqıtlardaǵı qaraqalpaq tili menen ádebiyatınıń materiallarınıń úzliksizligi hám izbe-izliginiń saqlanıw qaǵıydaların basshılıqqa alamız. Máselen, lingvistika iliminiń rawajlanıwı hám onıń sońǵı ilim jańalıqları menen bayıp barıwı mekteplerge arnalǵan sabaqlıqlardıń mazmunın jáne de jaqsılaydı. Máselen jaqın waqıtlarǵa shekem –ıw, -iw, -w, yamasa –maq, -mek, járdeminde jasalǵan feyil formaların belgisiz feyil terminini menen atap, onıń tek xarakterlik mánisine ǵana tallaw jasalatuǵın edi.

Bunda atawshılıq mánileri bildirip keletuǵın sóz mánileri mektep sabaqlıqlarında berilmey kelgen edi. Sońǵı waqıtlarda dúzilgen baǵdarlamaǵa sáykes sabaqlıqlarda feyildiń bul túri háreket atı feyili terminini menen atalıp, onıń feyillik hám zatlıq mánileri grammatikalıq ózgeshelikleri úyrenilmekte. Sonday-aq ayırım mektep grammatikalarında qospa sózler qospa atlıqlar dep qaralıp, mısalı, altın saat, temir jaba usaǵan sózlerdi “egerde eki atlıq qatar kelse, dáslepki keyingi sózdiń neden islengen tiykarın bildirip, ol kelbetlikke aylanadı” degen túsiniqler berilip kelingeni edi. Haqıyqatında bul sózler qospa atlıqlar. Sonlıqtanda hár bir qaraqalpaq til muǵalimi óz pikirini ilimge tiykarlanıp bayan ete biliwi kerek boladı. Sebebi, oqıtıwdıń ilimiylik principini hár bir muǵallimniń pániniń jetiskenlikleri menen jańalıqların mudamı úyrenip, ózinde ózlestirip barıwın házirgi dáwirde jańa pedagogikalıq texnologiyası talap etedi.

Sabaqtı oqıtıwdıń ilimiy principiniń mazmunı – bul baǵdarlama hám sabaqlıqlardaǵı úyreniliwge tiyisli materiallardı izbe-iz bayanlawdı ańlatpaydı. Sabaqtıń ilimiyliǵı bul ilimiy jaqtan dálillengen anıqlanǵan lingvistikalıq qubılıslardıń mánilerin ashıw, onıń basqa qubılıslarǵa baylanısın qatnasın xarakterlep beriw bolıp tabıladı. Oqıw basqa tilde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwda ilimiy princippen tısqarı, sistemelilik, úzliksizlik, izbe-izlik principinde ayrıqsha áhmiyetke iye. Mektep baǵdarlaması menen sabaqlıqlarında, metodikalıq qollanbalarında qaraqalpaq tili boyınsha materialdıń jaylastırılıwınıń belgili bir tártipte beriliwi sistemalılık, úzliksizlik hám izbe-izlik tiykarında qurılǵan. Sebebi, bunday tártipte qaraqalpaq tilin onıń bólimlerin úyreniw oqıwshınıń bilim alıwın hám logikalıq oylawın rawajlandırıw menen birge úyrenilgen materialdı ózlestiriwdide ańsatlastıradı hám jeńillestiredi.

Bunda til bólimleri hám ondaǵı temalar arasındaǵı baylanıs saqlanadı. Yaǵnıy hár qanday jańa materialdı túsindiriwde onı ótilgen tema menen baylanıstıradı. Máselen, kelbetlikler boyınsha oqıwshılarǵa bilim bergende ol atlıq sózlerdi oqıwshılardıń esine qayta túsiriw arqalı ótiledi. Sebebi, kelbetlikler zattıń túr-túsin, formasın h.t.b. sınılıq qásiyetlerin bildirip keledi, onıń ústine kelbetlik sózler túbir yáki dórendi sóz formasında óz aldına jeke turganda ulıwmalıq mánide qollanılıp, ol qashan atlıq sózler menen birge alıńanda ǵana anıq mánige iye boladı.

Juwmaqlaw.

Baslawısh bilim beriwdiń baslı maqseti – balalardıń haqıyqıy hár tárepleme rawajlanǵan adam bolıp qálipleswin támiynlew. Usıǵan baylanıslı usınılıp otırǵan baslawısh bilim beriw sisteması házirge shekem qollanılıp kelgen predmetti oqıtıwǵa tiykarlanǵan baslawısh bilim beriwden integral tiykarındaǵı baslawısh bilim beriwdiń artıqmashılıǵın kórsetedi. Názerde tutılıp atırǵan baslawısh bilim beriw jámiyettiń rawajlanıwı menen birge qáliplesip jetilisetuǵın bilim beriw jámiyettiń rawajlanıwı menen birge qáliplesip bilim beriw teoriyasına súenedi hám belgili izbe-iz dárejede rawajlandırıladı jáne jeke adamnıń jámiyet talaplarına sáykes ósip barıwın támiynleydi. Jańa modernizaciya etilgen standart hám oqıw baǵdarlamalarınń baslı maqseti – oqıwshılardıǵa házirgi kúngi ilim-pánniń jetiskenliklerin úyretiw, olardıǵa zamanagóy bilimlerdi beriwden ibarat. Sebebi, házirgi ilim-texnikanıń tez pát penen rawajlanıp baratırǵan waqtında jaslarǵa tıyanaqlı bilim beriw dáwir talabı bolıp qalmaқта.

Mektep sabaqlıqların jazıwda, yaǵniy olardıń mazmunında tálim-tárbiyalıq oqıw materiallarınń úzliksiz túrde beriliwi, sabaqlıqlardıń integraciyasına úlken itibar beriw kerek. Házirgi waqıtta integrativ sabaqlıqlar jaratıw aktual máselelerden sanaladı. Integraciya xalıq bilimlendiriw tarawında ámelge asırılmaqta. Solay eken, hár bir sabaqlıqtı jaratıwda bul máselelerge úlken itibar beriliwi zárúr. Pánlerdi integraciyalaw – bul sáykes pánlerdiń bir jerge toplanıp oqıtılıwı bolıp tabıladı. Mine bular standart hám baǵdarlamalardı maqsetke muwapıq qollanıwda jaqınnan járdem beredi.

Baslawısh tálim integraciyalaw máselesi de házirgi kúnde júdá kerekli. Óytkeni, keleshek áwladqa bilim beriw, yaǵniy olardıń sanasında sistemalı ilimiy túsiniklerdi qáliplestiriw basqıshı usı jerden baslanadı.

Ulıwma tálimniń birinshi basqıshı bolǵan baslawısh bilim beriw balanı pikirlewge, oylawǵa, óz pikirin aytıwǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa, sawatlandırıw tiykarında bekkem rawajlanıwın támiynlewge xizmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń bólimleriniń arasındaǵı baylanıs qurǵaq bayanlaw túrinde emes al ol tiykarǵı material negizinde túsindiriliwi zárúr. Onıń ústine til bólimleri ortasındaǵı baylanısta zárúrli bolǵan temalar alınıwı tiyis. Máselen, sinonim, kelbetlikler boyınsha túsiniq berilgende ol leksikada ótilgen sinonim sózler menen baylanıstırıladı. Qaraqalpaq tili kusınan qaysı bólim boyınsha material ótilmesin ol oqıwshılarda ádebiy til normaların qalıplestiriwi zárúr. Bul ushın muǵallım kúndelikli soraw-juwap waqtında yamasa diktant jumısların tekserip olarǵa tallaw jasawda ushırasqan qátelerdi esapqa alıp barıwı hám onıń kelesi úyretiletuǵın temalarǵa baylanıslı táreplerin anıqlap, sonıń negizinde jumıs júrgiziliwi tiyis.

Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde jańa standart hám baǵdarlamalardı qollanıw máselesi boyınsha tómendegishe juwmaqlarǵa eristik: Ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde ana tili hám ádebiyatı pánlerinen oqıw baǵdarlamaları hám standartların elede jetilistiriw.

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánlerinen sabaqlıqlar dúziwde modernizaciya etilgen standart hám oqıw baǵdarlaması mazmunına say etip dúziw.

Ana tili hám oqıw pánlerin oqıtıwda jańa pedagogikalıq texnologiyalardan keńnen paydalanıw.

Ilim – izertlew nátiyjesinde ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerde ana tili hám ádebiyatı pánleriniń úzliksizligin támiynlew boyınsha usıllar hám jollar islep shıǵıldı.

Til úyreniw processinde oqıwshılardıń sóylew mádeniyatı hám olardıń tilin rawajlandırıwǵa erisildi.

Juwmaqlap aytqanıımızda ilim-izertlew jumısımızdıń nátiyjelerinen pedagog-oqıtıwshılar, tilshiler oqıw-tárbiya islerinde paydalansa, gózlengen maqsetimizge erisiwimizge boladı.

Paydalangan ádebiyatlar dizimi:

1. Ózbekiston Respublikasining talim tógrisidagi Qonuni va kadrlar tayorlash milliy dasturi. Toshkent, 1997 yil.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod arzusi. . Toshkent, 1999 yil.
3. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. . Toshkent, 1998 yil.
4. “Ilmiy tatqiqot ishlarini tashkil etishni takomillashtirish” tógrisidagi 2002 yil 20 fevraldagi Prezident farmoni.
5. Abdiyeva D.X. Boshlangich sinf óquvchilarining kompetenciyalarini rivojlantirishda qóshimcha mashg'ulotlarning órni – “Boshlangich talim óqituvchilari forumi” materiallari tóplami. Toshkent-2016, 14-16-bet.
6. Ayimbetov.M.K. Til-milletni kelbeti, milliy sadıqlıqtıń nıshanı. Nókis-2014, 32-bet
7. Ayimbetov.M.K., Upaeva A. Baslawısh klass oqıtıwshılarınıń pedagogikalıq sheberligin jetilistiriw jolları. – Muğallım hám úzliksiz bilimlendiriw” jurnalı №1. Nókis-2016, 4-6-bet
8. Asadov.YU.M. Óquvchilarga kompetenciyalarini shakllantirishga quyiladigan talablar. “Boshlangich talim óqituvchilari forumi” materiallari tóplami. Toshkent-2016, 18-19bet.
9. E.Berdimuratov, A.Dawletov. Házirgi qaraqalpaq tili Nókis-1980-jıl
10. Daniyurov.B.X. Boshlangich sinf óquvchilarining innovatsion madaniyati oquv-tarbiya jarayoni samaradorligini boshqarishning muxim omillari sifatida. “Boshlangich talim óqituvchilari forumi” materiallari tóplami. Toshkent-2016, 38-bet.
11. M.Dawletov Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis Bilim, 1984-jıl
12. Embergenova G. “Tiykargı artiv oqıtıw metodları” – Muğallım hám úzliksiz bilimlendiriw” jurnalı №3. Nókis-2016, 72-79-bet
13. . Zakirov. I.I., Mannonov.I.A. “Boshlangich talimda óquv ishlari boyicha direktor órinbosari faoliyati . Toshkent, 2016 yil, 75-bet.

14. Zakirov. I.I., Mannonov.I.A. “Shaxsga yónaltirilgan metodik xizmat” Toshkent, 2015 yil, 3-7-bet.
15. Inoyatov.U.I. Boshlangich talim modernizatsiyalash: oquv-tarbiya jarayoni sifatiga samarali tasir. - “Boshlangich talim óqituvchilari forumi” materiallari toplami. Toshkent-2016, 3-7-bet.
16. I.Qurbanbaev, S.Babaev, Moro. 1-klasta oqituv. Tórt jilliq baslawish mekteptin muğallimlari ushin. Nókis-2003-jil.
17. Q.Qosnazarov, A.Pazilov, A.Tilegenov. Pedagogika. . Nókis Bilim, 2010-jil.
18. J.Qayirbaev. Birinshi klasta sawat ashuv metodikasinin ocherki. Nókis-1972-jil.
19. B.Qutlimuratov. Qaraqalpaq tilin oqituvdin ayirim meseleleri. Nókis-1992-jil.
20. Mamatqulova Z. “Boshlangich sinf óquvchilarining xarakat faoliyatini jismoniy vositalar orqali optimallashtirish masalalari” – Muğallim hám úzliksiz bilimlendiriv” jurnalı №3. Nókis-2016, 122-125-bet.
21. R.Mavlonova, O.Tóraev, K.Xoliberdiev. Pedagogika darsligi. Toshkent Óqituvchi 2001-yil.
22. N.Maxmudov. Ona-tili – millatning ruxidir. Marifat gazetasi 2003-yil 30-aprel.
23. Pirniyazova M. “Xabar qurallarinin jaslar tarbiyasina tasiri ” – Muğallim hám úzliksiz bilimlendiriv” jurnalı №3. Nókis-2016, 45-49 -bet.
24. Sayipov K. “Bas maqsetimiz – reformalardi iske asirivda jaslardin rolin koteriv” – Muğallim hám úzliksiz bilimlendiriv” jurnalı. №3 Nókis-2016, 21-25-bet.
25. B.Sultanov, A.Tilegenov, F.Boynazarov. Yangi pedagogik texnologiya asoslari (Interfaol darslar) Innovatsiya jarayoni T,2007-y
26. Xolikov M.A. Pedagogik kadrlarni kasbiy jihatdan tayorlash tizimi.– “Muğallim hám úzliksiz bilimlendiriv” jurnalı №1 Nókis-2016, 87-91-bet.

27. Ó.Álewov, A.Kadirbergenova, N.Mámbetkarımova, G.Joldasova “Balalar oynı hám onıń tárbıyalıq áhmiyeti” Gárezsizlik jıllarında kórkem óner hám mádeniyattıń jaslardı tárbıyalawdağı ornı (atamasındağı respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialı 2016-jıl 5-aprel) 47-50-bet.

28. A.Kadirbergenova “Baslawısh klass oqıwshıların ózbetinshe hám logikalıq pikirlewge, tez juwaplılıqqa hám tapqırılıqqa úyretiwde didaktik oynlardıń ornı” XXI ásir intellektual áwlad asiri (atamasındağı respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialı) 2016-jıl 10-11-iyun 63-65-bet.

Internet saytlar:

1. www.bilimdon.uz,
2. www.tatu.uz,
3. www.ziyonet.uz,
4. www.de.uz
5. www.zadarya.freenet.uz.
6. www.vlados.ru.
7. www.psycholodiyes.ru
8. www.piter.press.ru
9. www.psedu.ru
10. www.psy.net.ru